

Važnost rukopisnog pisma za razvoj grafomotorike u teoriji likovnosti

Buhin, Lara

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:616859>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-12**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

Lara Buhin

VAŽNOST RUKOPISNOG PISMA ZA RAZVOJ GRAFOMOTORIKE
U TEORIJI LIKOVNOSTI

Diplomski rad

Zagreb, srpanj 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

Lara Buhin

VAŽNOST RUKOPISNOG PISMA ZA RAZVOJ GRAFOMOTORIKE
U TEORIJI LIKOVNOSTI

Diplomski rad

Mentor:
Morana Varović Čekolj, pred.

Zagreb, srpanj 2023.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Pismo	2
2.1. Povijest pisma	3
2.1.1. Klinasto pismo	6
2.1.2. Egipatski hijeroglifi	9
2.2. Početak fonetizacije	12
2.2.1. Grčki alfabet	13
2.2.2. Etrurski alfabet	16
2.2.3. Latinica	17
2.2.4. Rimska kapitala	18
2.2.5. Srednjovjekovna nacionalna pisma	21
2.2.5.1. Merovingika	21
2.2.5.2. Vizigotica	22
2.2.5.3. Karolina	24
2.2.5.4. Beneventana i langobardika	26
2.2.5.5. Papinska kurijala	28
2.2.6. Inzularna pisma	29
2.2.7. Gotica	30
2.2.8. Humanistika	32
2.3. Hrvati i pismo	33
2.3.1. Glagoljica	33
2.3.2. Ćirilica	38
2.3.3. Bosančica	39
2.4. Pisanje	40
2.5. Kultura pisanja	43
2.6. Pismo u školskom sustavu	43
2.6.1. Školsko formalno pismo	45
2.6.1.1. Školsko formalno uspravno pismo	45
2.6.1.2. Školsko formalno koso pismo	46
2.6.2. Školsko rukopisno pismo	47
2.6.2.1. Školsko rukopisno koso pismo	47
2.6.2.2. Školsko rukopisno uspravno pismo	48

2.7. Poučavanje pisma prema Nastavnom planu i programu	49
2.8. Poučavanje pisma prema Nacionalnom kurikulumu	49
3. Motorika	51
3.1. Grafomotorika	51
3.2. Grafomotoričke vježbe	52
4. Zaključak	56
Literatura	57
Popis slika	59
Izjava o izvornosti diplomskog rada	60

Sažetak

Pismo je sastavni dio čovjekova života još od davne prapovijesti. Razvilo se prije otprilike 25 000 godina, a njegova prva inačica se sastojala od sličica koje su imale određena značenja. Kasnijim razvojem pisma kroz razna razdoblja, narode, vremena i utjecaje, poprimilo je oblik koji i danas nalazimo i koristimo. Tijekom vremena, svaki narod je pismu dao svoj unikatan pečat, stoga razlikujemo razne vrste pisama koje su se koristile te i danas postoji široka lepeza različitih pisama diljem svijeta. Upravo zbog ovakvog značaja, pismo sa sigurnošću možemo nazvati najvećom tekovinom civilizacije i kulture. Pismo je nastalo iz elementarne ljudske potrebe za zapisivanjem određenih stvari, a prvotna uloga je bila u svrhu trgovine. Kasnije se pismo raširilo na sve aspekte čovjekova života čime je došlo i do potrebe tiskanja knjiga i, sukladno tome, pojave prvog tiskarskog stroja. Pismo je ušlo i u školski sustav te ga je društvo počelo smatrati kao neophodnu vještinu. Službeno pismo Republike Hrvatske je latinica te se ona u hrvatskom školskom sustavu poučava u dvije inačice, a to su formalno i rukopisno pismo. Prema starom Nastavnom planu i programu iz 2006. godine učenici su oba pisma hrvatskog školskog sustava učili u prvom razredu, dok se prema Nacionalnom kurikulumu koji je donesen 2019. godine period početnog opismenjavanja učenika produžio na prve dvije godine osnovnoškolskog obrazovanja. Danas, u suvremenom obrazovnom sustavu, opće je prihvaćeno mišljenje da je grafomotorika, kao i motorika općenito, vrlo važan aspekt svakog djeteta koji je potrebno razvijati još od najranijih dana djetetova života. Kao jedna od bitnih stvari za razvoj grafomotorike djeteta je pisanje koje se danas, u digitaliziranom društvu, stavilo postrance te se ne njeguje dovoljno, a značaj mu je velik.

Ključne riječi: pismo, pisanje, motorika, grafomotorika, osnovna škola

Summary

The Importance of Handwriting for the Development of Graphomotor Skills in Theory of Art

Writing has been an integral part of human life since ancient prehistory. It developed approximately 25,000 years ago, with its initial form consisting of pictograms that held specific meanings. Through various periods, civilizations, and influences, writing evolved into the forms we recognize and use today. Over time, each culture has imparted its unique characteristics to writing, resulting in a wide array of scripts found around the world. Due to its significance, writing can be confidently regarded as one of civilization's greatest achievements and cultural treasures. Writing originated from the simple human need to record information, primarily for trade purposes. Later, it expanded to encompass all aspects of human life, leading to the need for book printing and, consequently, the invention of the printing press. Writing also became integrated into the educational system and began to be viewed as an essential skill in society. In the Republic of Croatia, the official script is the Latin alphabet, which is taught in two forms within the Croatian education system: formal and cursive handwriting. According to the old Curriculum and Syllabus from 2006, students learned both scripts in the first grade. However, with the introduction of the National Curriculum in 2019, the initial literacy period was extended to the first two years of primary education. Today, in the modern educational system, it is widely accepted that graphomotor skills, including fine motor skills, are vital aspects of a child's development and should be nurtured from an early age. Writing is considered an important factor in the development of a child's graphomotor skills. However, in today's digitalized society, writing has taken a backseat and is not emphasized enough, despite its significant importance.

Key words: writing, handwriting, motor skills, graphomotor skills, elementary school

1. Uvod

Brčić (2016.) navodi kako je pismo najznačajnija tekovina civilizacije i kulture što potvrđuje i činjenica da povijest počinje upravo njegovom pojavom. Ono se pojavilo kada su narodi pod utjecajem urbanizacije i velikih fluktuacija različitih naroda imali potrebu za pronalaskom univerzalnog načina komunikacije i informacija koje su bile potrebne za normalno funkcioniranje svakodnevnog života. Kada pogledamo povijesni razvoj pisama, možemo uočiti kako je sve krenulo od sličica kojima se pridodalo neko određeno značenje. Kasnije su se iz njih javili prvi simboli koji su označavali pojedino slovo ili glas, a tek nakon toga su ona potpuno oblikovana u simbole kojima se danas služimo. Ona su tijekom vremena imala mnogo svojih inačica te su se vrlo često ukršavala. Tijekom povijesti postojala su i pisma kojima se služio samo određeni sloj društva, dok danas postoji velik broj pisama koji se upotrebljavaju diljem svijeta. Osim estetske uloge i isticanja visokog sloja društva, pismo je dobilo i komunikacijsku ulogu. Time je ono ušlo i u školski sustav. Učenici su u povijesti u školama učili razna pisma koja su većinom bila nacionalna pisma države kojoj su pripadali, a posebno mjesto je zauzela kaligrafija. Nazivamo ju i krasopisom, a definiramo kao vještinu lijepog pisanja. Njena vještina sastoji se od pravilne izrade slova te sklada i rasporeda istih. Najviše je cijenjena u arapskim zemljama i Kini gdje je podignuta i na umjetničku razinu. U Europi je svako njeno slovo zahtjevalo svoje estetsko pravilo izvedbe. Kaligrafija je sve do sedamdesetih godina prošlog stoljeća bila dio hrvatskog školskog sustava, a danas samo neke njene elemente možemo pronaći u rukopisnom pismu. Mnogim istraživanjima došlo se do zaključka kako pismo uvelike utječe i na razvoj grafomotorike, zbog čega se ovim radom nastoji objasniti poveznica grafomotorike i pisanja rukopisnog pisma, kao i važnost pisanja rukopisnog pisma u školskom sustavu kako bi se potaknuo razvoj grafomotorike učenika.

2. Pismo

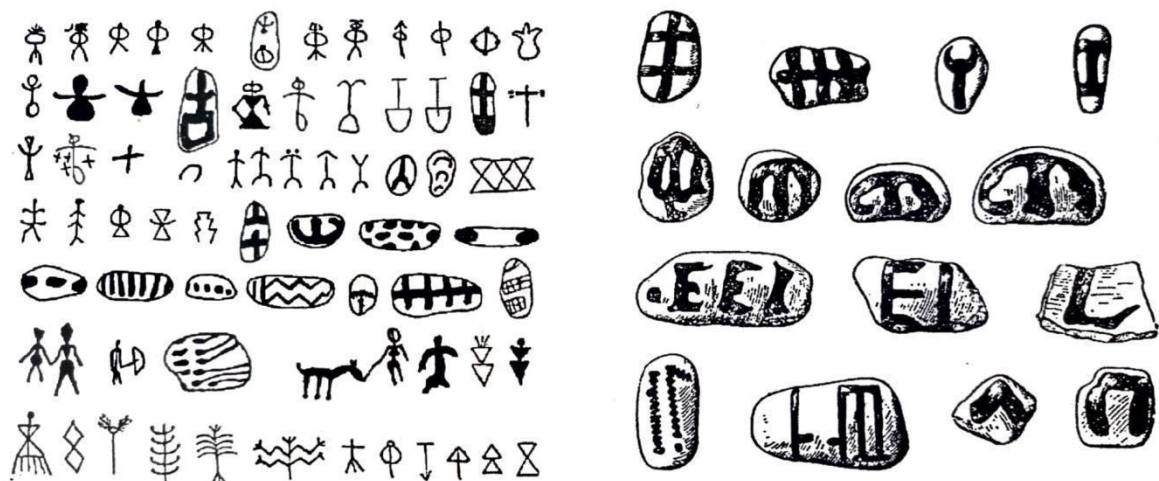
Teško je odrediti točnu definiciju pojma *pismo* jer se upravo iz njega razvila cijela ljudska civilizacija koja je kreirala mnoge značajne pisce, pjesnike i znanstvenike od kojih su mnogi, s potpunim pravom, svaki zasebno imali pravu definiciju pisma. Tako je Charles Higounet, autor novije francuske povijesti, pismo definirao kao “način na koji se sad služimo da bismo zaustavili i fiksirali artikulirani govor, koji je po svojoj biti prolazan” (Brčić, 2016, str. 3.), dok je Franjo Rački u definiranju pojma *pismo* koristio pjesničku figuru čime je pismo opisao kao divnu plastiku čovječjih misli. U današnje doba čovjek je okružen slabom književnošću novinskih kolumnista, filistarskim odnosom prema pisanoj riječi te ostalim produktima ubrzanih civilizacijskih promjena, čovjek je zaboravio da je postao čovjek tek onda kada je počeo pisati. Prema tome, pismo možemo definirati kao “sredstvo saobraćaja među ljudima koji ne žive u neposrednom kontaktu, već su odvojeni prostorom i vremenom” (Brčić, 2016, str. 3.). Čovjek je o svojoj povijesti saznao putem pisanih zapisa koja su njegovi preci ostavili davno prije njega i upravo kada pomislimo da smo već sve otkrili i prepoznali, odnekud se pojavi novi spomenik ili dokument koji nam rasvijetli neko novo razdoblje, događaj ili ličnost te nas iznova, kao što kaže Brčić, kao vremenskim strojem vrati u vrtloge povijesnih zbivanja. Pismo odlikuje svojom jednostavnošću, efikasnošću i dalekosežnošću čime je postalo ne samo instrument, već i djelatni faktor civilizacije i kulture ljudskog roda prema kojem možemo definirati povijest čovječanstva jer otkako čovjek hoda na stražnjim nogama, konstantno se bori protiv marginalizacije svoga duha pritom ostavljajući svoje misli posrednim putem, pisanom riječju. U najopćenitijem smislu, pismo možemo definirati kao konvencionalni sustav vizualnih (najčešće grafičkih) ili rjeđe taktilnih i sličnih znakova koji služe za bilježenje ili čuvanje jezičnih poruka i tekstova (Brčić, 2016, str. 5.). No, u širem smislu, uloga pisma je prijenos jezične poruke. Povijesno gledano, dok su naši preci živeli u zajednicama gradili zajednički jezik, usporedno se razvijala i potreba za posrednom komunikacijom, odnosno potreba za lakšom i bržom komunikacijom. Ona se ostvarila upotrebom mnemotehničkih sredstava koja su nam danas poznata kao simbol, znak ili crtež. Njih odlikuje da su u pravilu shematičnog oblika prilikom čega je likovni element u većoj ili manjoj mjeri podređen poruci. Kroz ovakav period prošla su sva pisma drevnih civilizacija, od klinastih, egipatskih i kineskih do pisma domorodaca pretkolumbovske Amerike.

Danas pismo definiramo kao stabilan sustav znakova kojim se predstavljaju elementi nekog jezika - glasovi, slogovi i riječi. (Bežen, 2002.) Budući da se tijekom povijesti razvilo više vrsta pisama te i danas imamo priliku susresti se s mnogo vrsta različitih pisama, postoji nekoliko podjela pisama. S obzirom na vrstu znakova, pisma dijelimo na piktografsko ili

slikovno, ideografsko ili pojmovno, silabičko ili slogovno te fonetsko ili abecedno. Piktografsko ili slikovno pismo sastoji se od stiliziranih sličica od kojih svaka ima svoje značenje. Ideografsko ili pojmovno pismo sastavljeno je od znakova koji predstavljaju određene pojmove. Silabičko ili slogovno pismo sastavljeno je od znakova kojima su predstavljeni slogovi, dok fonetsko ili abecedno pismo za svaki glas ima određeno slovo ili njihovu skupinu. Druga podjela pisama je prema načinu proizvodnje. Na ovaj način pisma dijelimo na rukopisna, slikovna, tiskovna i računalna pisma. Rukopisnim pismima nazivamo sva pisma koja su nastala ručnom upotrebom nekog sredstva za pisanje kao što je olovka, nalivpero i slično. U slikovna pisma ubrajamo sva pisma koja se slikaju kistom na određenoj podlozi u svrhu umjetničkih natpisa. Tiskovna pisma služe za proizvodnju tiskanog teksta, a sastoji se od različitih veličina slova, oblika, nagiba i debljine. Računalna pisma čine sva pisma nastala računalno, odnosno putem računala, dok sve ostale karakteristike dijeli s tiskovnim pismima. (Bežen, Reberski, 2014. str. 20.)

2.1. Povijest pisma

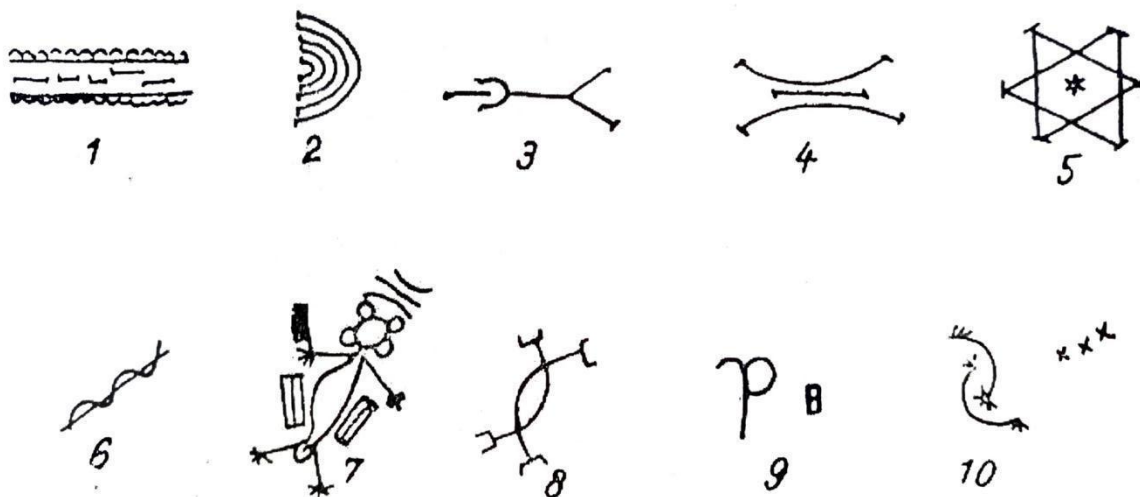
Najstarije znakove ljudske pismenosti čine kamenčići, odnosno oblutci pronađeni u spilji Mas d'Azil koja se nalazi u francuskim Pirinejima. Smatraju se posljednjim odjekom diluvijalnog perioda, a starost im se procjenjuje na 25 000 godina. Pronašao ih je francuski arheolog i povjesničar, koji je specijalizirao pretpovijest, Edouard Piette. Obilježava ih crvena boja kojom su oslikani, a njihov pronalazač je u njima otkrio "cijeli zatvoreni kompleks visokih duhovnih osobina" (Brčić, 2016, str. 6.). Osim toga, na njima je otkriven brojevni sustav s kompleksnom metodom računanja i znakovima te s velikim brojevima kao što su 1000 i 10 000, također, otkriveni su i grafički simbolični znakovi sunčanog boga, ideografske predodžbe zmija, drveća, ljestava, očiju, harpuna, mahovine, trske i slično. Uz sve to, otkriven je i jedan fonetski znak. Tumačenje ovih kamenčića potvrđuje se u današnjici, točnije u Australiji gdje pojedina aboridžinska plemena oslikavaju kamenčiće na sličan način kao što su i ovi kamenčići oslikani. Aboridžini takve kamenčiće nazivaju *kamenje duše* jer vjeruju da ona u sebi sadrže duše umrlih predaka.

Slika 1. Petroglifi iz Mas d'Azila, 25 000 g. pr. Kr.

Pored crteža u boji iz starijeg kamenog doba ili paleolitika, neolitika ili mlađeg kamenog doba te ranog metalnog doba, u raznim spiljama pronađeni su brojni reljefi koji su ugrađeni ili rezani u stijene ili u kosti životinja što je češća pojava. Takve reljefe nazivamo petroglifi. Naziv im dolazi od grčke riječi *petros* što znači kamen i *glyphein* što znači urezivati, klesati. Petroglifi se definiraju kao slike na kamenu koje se najčešće nalaze u pećinama iz kamenog doba ili u nekim primitivnim zajednicama (Brčić, 2016, str. 65.). Motivi petroglifa su pretežno bili prizori lova životinja ili ratne teme, pa su se tako najčešće prikazivali ljudi, brodovi, saonice, životinje i ratnici koji su bili naoružani raznim oružjem koji su većinom imali naglašenu geometrijsku stilizaciju. Važnost ovakvog načina komuniciranja potvrđuje se svakodnevno jer i danas, u 21. stoljeću, postoje narodi koji ne razlikuju pisani govor od navedenog. To je vrlo važan pokazatelj za razumijevanje nastanka civilizacija promatranih iz različitih gledišta, kao što su kulturno povijesno, etnološko te posebno likovno-umjetničko gledište. Upravo pojavom prvih civilizacija, odnosno prvih gradova te urbanizacija i migracija velikog broja naroda koji se razlikuju po načinima komunikacije, pojavila se potreba za pronalaskom univerzalnog načina prenošenja nužnih poruka koje su potrebne za održavanje normalnog suživota. Upravo iz tog razloga, pojava pisma čini granicu između povijesti i prapovijesti te često koristimo izraz kako “povijest počinje s pismom” (Brčić, 2016, str. 7.). Svaka nastala civilizacija imala je svoj način komunikacije koji je bio prilagođen mnogim uvjetima, kao što su vrijeme, podneblje i razvoji stadija. No, ono što je svima zajedničko jest to što su svi načini komunikacije proizašli iz slikovnog pisma koje je bilo opisno zbog čega su se svi našli na istom etimološkom nivou. Grafički znak, u inicijalnoj verziji slikovnog pisma, simbolizirao je upravo ono što je i

predstavljao. Dakle, čovjek prikazan slikovnim pismom upravo je predstavljao čovjeka. Sljedeća etapa je ideogram. To je “pojam koji se naslanja na leksičke govorne jedinice, ali s umanjivanjem ilustrativne, a pojačavanjem simbolične vrijednosti” (Brčić, 2016, str. 8.). Ovakvo pismo nazivamo ideografsko iz kojeg je potpuno nastalo fonetsko pismo koji su koristili Sumerani, Egipćani i Kinezi. Od ideografskih pisama, najviše se ističe egipatski pismovni sustav. Tako visoko razvijeno pismo koje se još uvijek koristi jest pismo pripadnika afričkog Bantu plemena Ekoj iz Nigerije. Oni svoje pismo nazivaju *nsibidi*, a njegovo podrijetlo i ime još uvijek nisu poznati, iako se pretpostavlja da je nastalo upravo iz egipatskih hijeroglifa.

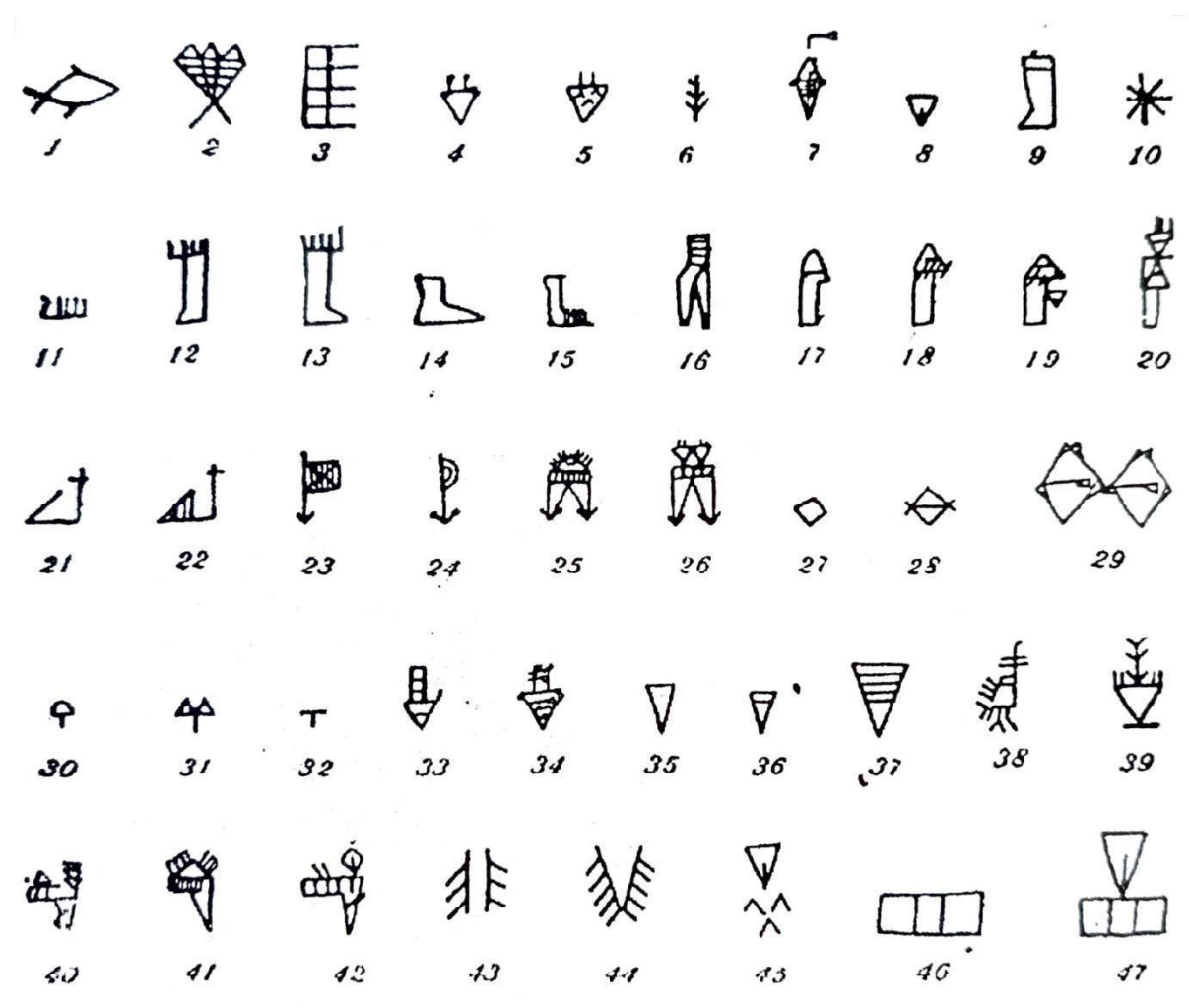
Slika 2. Nsibidi pismo

Ekoji svoje pismo ne daju drugim ljudima, koji nisu dio njihovog plemena, kako ne bi bili poniženi ili prognani iz plemena jer, kao i za većinu ranih pisama, vjeruju da je njihovo pismo čarobnjačko. Još jedna karakteristika ovog, kao i mnogih drugih sličnih pisama, jest u tome da se ono koristi i za tetoviranje. Točnije, koristi se za tetoviranje na licima djevojaka kako bi se prikazala njihova biografija u svrhu pripreme za udaju. Od ostalih ideografskih pisama koji se koriste, ističe se ideografsko pismo liberijskog naroda Veja s obale Atlantika. Njihovo pismo naziva se *vejski ideogrami*, a nastali su između 1829. i 1839. godine, a njihov postanak pripisan je Dalu Bukari koji je proveo oslobodilački pokret od ropstva. Vejski ideogrami pripadaju *mandingo* dijalektu te sadrže 226 znakova kojima su predstavljeni vokali i otvoreni slogovi koji završavaju samoglasnicima. Vrlo je značajno što je upravo vejske ideograme proučavao hrvatski putopisac i istraživač Dragutin Lerman boraveći među Vejima.

Lerman je bio član afričke ekspedicije velško-američkog istraživača i novinara Henryja Mortona Stanleya. Još neki od živućih ideografskih pisama su: minahaški ideogrami, bamutsko pismo, mendski slogovni znakovi, ajmarski i kunski ideogrami te mikmački hijeroglifi.

2.1.1. Klinasto pismo

Prvo poznato sistematsko pismo je klinasto pismo koje je nastalo prije približno 5500 godina na području plodne doline između rijeka Eufrata i Tigrisa. Klinasto pismo možemo još nazvati i prvim internacionalnim pismom zato što ga je u starom vijeku koristilo petnaestak različitih naroda, a neki od njih su Sumerani, Akađani, Babilonci, Hetiti te mnogi drugi.

Slika 3. Piktogrami iz kojih su se razvili neki znakovi klinastog pisma

Francuz Jean Baptiste Chardin je prvi predložio ime za klinasto pismo opisujući njegov izgled “kao da su ptice trčale po mokrom pijesku” (Brčić, 2016, str. 9.). Pravo ime klinasto pismo dobilo je 1700. godine kada je profesor hebrejskog jezika s Oxforda, Thomas

Hyde, izveo njegovo ime iz latinskih riječi *cuneus*, što znači klin, i forma, što znači oblik. Korijeni klinastog pisma sežu u doba Sumerana, naroda koji je oko 3000 godina svoju povijest i kulturu razvijao na prostoru Prednje Azije, a čije podrijetlo se još uvijek ne zna, iako se pretpostavlja da su došli s područja Afganistana, Beludžistana ili doline Mohenjo Daro. Sumerani su pisali na glinenim pločicama posebno slikovno pismo koje je bilo temelj za kasniji razvoj klinastog pisma.

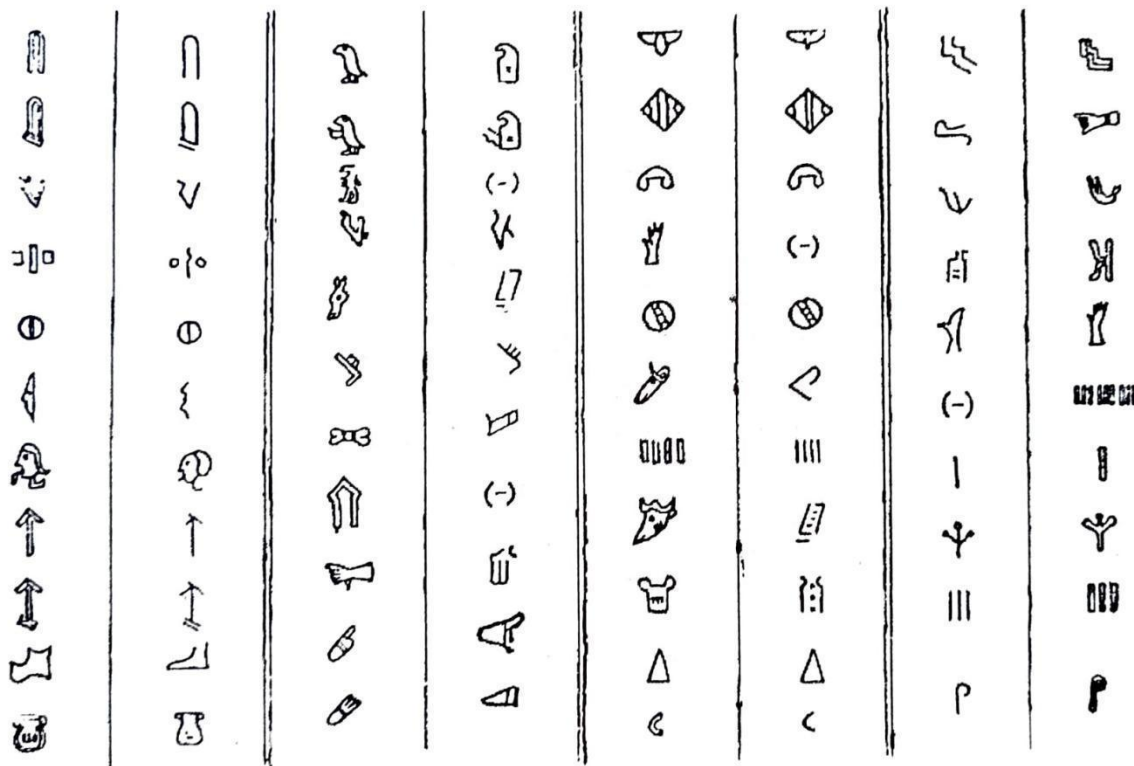
Klinasto pismo se razvilo oko 3500. godine pr. Kr., a njegov neobičan izgled pripisuje se trobridnom štapiću koji je služio utiskivanju u meku glinu koja se kasnije pekla. Klinasti znakovi su, na početku, označavali pojedine riječi zbog čega je pismo isprva bilo piktografsko, a kasnije je ono postalo silabičko kada su klinasti znakovi počeli označavati slogove. Neki od najstarijih primjera klinastog pisma otkrivaju kako je ono sadržavalo i oble znakove, a u verziju koja nam je danas poznata razvilo se 400 godina nakon njegovog nastanka. Do 2700. godine pr. Kr., klinasto pismo se pisalo okomito, odnosno odozgo prema dolje, a nakon toga se počelo pisati s lijeva na desno, odnosno vodoravno. Klinasto pismo ima sedam razvojnih faza. Prvu njegovu fazu obilježava vladavina kraljeva Ur Nina i Maništušua kojemu pripada razdoblje od 3000. godine pr. Kr. Posljednja, sedma, faza datira do 100. godine pr. Kr., a razdoblje koje joj pripada naziva se novobabilonska. Ovu fazu obilježava potiskivanje klinastog pisma pod utjecajem mnogo praktičnijeg, aramejskog pisma.

Najstariji oblik	Isti znak okrenut za 90°	Sjevero-Babilonski znak	Novosirsirski znak	načelo
				ptica
				riba
				tragač
				kol
				sunce dan
				zito
				vrh vačnjak
				plug osati
				bumerang bazili
				stajati ići

Slika 4. Razvoj klinastog pisma

U velike narode, koji su koristili klinasto pismo, ubrajamo i Hetite, narod koji je naselio tursku visoravan Kapadociju početkom 2. stoljeća pr. Kr. stvarajući snažnu državu.

Njihovo podrijetlo nikada nije utvrđeno, a poznati su i po nazivima Hati, Hetejci, Hetićani, Hitim, Hatim ili Heta.

Slika 5. Hetitski hijeroglifi

Između 1400. i 1200. godine pr. Kr. razvili su vrlo autentičnu civilizaciju te su na taj način ostavili velik utjecaj na izgradnju velikog broja kultura na području Prednjeg Orijenta. Ono što ih posebno ističe u razdoblju u kojem su mnogi indoeuropski narodi stupili na pozornicu povijesti jest uređenje države koje se nije moglo usporediti ni s jednom državom toga doba. Poglavitno se isticao zakonik, koje se smatra djelom kralja Šupilulijume I., koji je u kontekstu njihovog vremena pravnički rukopis prvog reda. Mnogi povjesničari ga smatraju u mnogo čemu puno naprednijim od Hamurabijevog zakonika koji je mnogo poznatiji. Prve hetitske glinene pločice s tekстом na klinastom pismu pronašao je francuski arheolog Ernest Chantre 1906. godine, dok je njemački asirolog Hugo Winckler iste godine provodio iskapanja na području stare hetitske prijestolnice Hatus ili Hati. Iskapanje je trajalo 6 godina nakon čega je pronađeno 13 000 glinenih pločica ispisanih klinastim pismom koje su bile dio kraljevskog arhiva hetitskih vladara. 1915. godine, češki orijentalist Bedřich Hrozný je riješio zagonetku hetitskog pisma i jezika čime je doprinio razumijevanju vremena i kulture Hetita. Ono što još

odlikuje Hetite jest upravo činjenica da su koristili i inačicu slikovnog pisma koje je danas poznato pod imenom hetitski hijeroglifi koji su nastali sredinom drugog tisućljeća. Hetiti su upotrebu klinastog pisma razlikovali od upotrebe hijeroglifa. Naime, klinasto pismo su koristili za državnu i trgovačku dokumentaciju, dok su se hijeroglifi koristili u svrhu religioznih potreba te na umjetničkim predmetima. Danas je znanstveno utvrđeno kako hetitski hijeroglifi nemaju nikakvu poveznicu s bilo kojim pismom toga doba, a vrlo je mala pretpostavka da postoji veza s kretskim slikovnim pismom. Unatoč tome, hetitska kultura je donijela dva vrlo važna pisma opće genealogije pisane riječi koja su nastala pod snažnim asirsko-babilonskim utjecajem.

2.1.2. Egipatski hijeroglifi

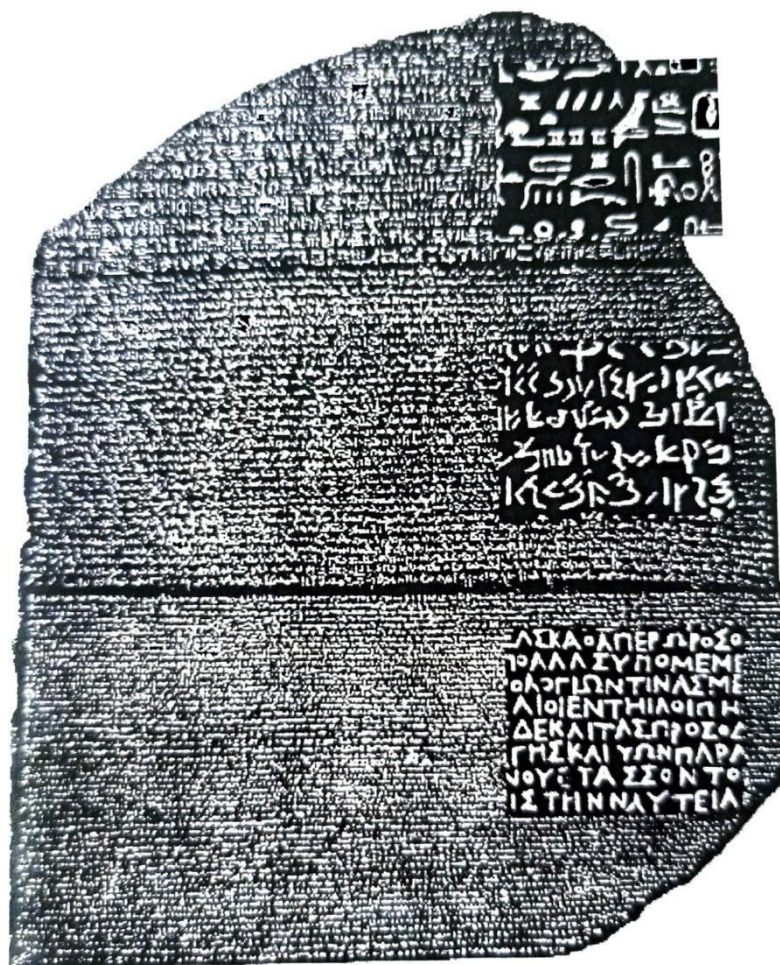
Među najzanimljivijim paradoksima povijesti upravo je onaj da se prije više od 6000 godina na kontinentu koji naseljavaju mnoga plemena još od doba paleolitika, razvila jedna od najnaprednijih civilizacija u povijesti zbog čega je i zaslužno dobila naziv kolijevka Zapadnoga svijeta, odnosno Egipat. On se geografski smjestio na muljevit i plodnu ravnici smještenu oko rijeke Nil, između Libijske i Arapske pustinje te uz obalu Crvenog mora, na sjeveroistoku afričkog kontinenta. Egipćani su sami sebe zvali Kemet, dok su ih Grci i Rimljani nazivali Egipćanima, a Semiti Mi(u)sr prema izvedenici za državu Egipat iz semitskog jezika. Egipat se razvijao usporedno s civilizacijom Sumerana, ali je upravo njegov geografski smještaj pospješio njegov neometan kulturni, duhovni i materijalni rast. Egipat je isprva bio podijeljen na dvije države, gornjoegipatsku u kojoj je živjelo hamitsko stanovništvo i donjoegipatsku u kojoj je živjelo većinom berbersko stanovništvo. Procvat u kojem je Egipta ispisao svoju pravu povijest, počeo je oko 2900. godine pr. Kr. kada je vladar Gornjeg Egipta Narmer ujedinio obje države Egipta. Ovim događajem je obilježen i nastanak pisma, točnije hijeroglifa, slikovnog pisma koje se prvi put pojavilo oko 4. stoljeća pr. Kr.

	zvat		ići, hodati		poplava		zla'o
	risak		govedo		bijlka		vrijednost
	ofas		bag Anubis		zelena		vreća
	relik		bag Seth		bijelo		vezati
	star		vrat		noć		rasti
	radinost		služba		zrake		zaštitila
	graditi		kraj		mjesec		namotati
	dijete		strijelati		puštinja		slaviti
	neprijatelj		nasljedstvo		horizonti		sprjeda
	vojnik		soko		prašina		ujediniti
	jesti, misliti, govoriti		bag, kralj		voda		posude
	opferirati		božica Mut		grad		mlijeko
	veliki broj		naći		kuće		donjeli
	pokojnik		bag Thoth		palace		srce
	nadzirati, čuvati		duša		razarati		svećenik
	paali		strah		lade		daleko
	žena		letjeti		vožnje uz rijeku		vatra
	ljudi		mного		vjetar, dah		priestolje
	Re-bag sunca		crv		primiti		svekovina
	glava		kralj Donjeg Egipta		krevet		pšenica
	vidjeti		kralj Gornjeg Egipta		kruna		bakar
	plakati		kukac		haljine		kruh
	vesati		stabla		živjeti		pisati
	boriti se		drvo		tijelo		dijeliti
	ruka		Gornji Egipt		ljubiti		apstraktno

Slika 6. Egipatski hijeroglifi

Naziv je nastao od grčkih riječi *hijero* i *gýlphēin* što u prijevodu znači urezivati. Prvotno su hijeroglifi imali sakralno značenje koje je dijelom bilo i ideogramsko, odnosno simboliziralo je i stvari i pojmove, dok se drugim dijelom značenje u tekstu diktiralo dodavanjem crtica ili determinativnih znakova. Nastanak hijeroglifa je u svojoj biti vrlo jednostavan te je sličan rješavanju rebusa. Dakle, uz neku ideografsku sličicu većemo neki pojam, dok se druga sličica veže na taj pojam pritom tvoreći neku riječ ili značenje. Najstariji prevedeni hijeroglif nalazi se na pločici za šminkanje koja je pripadala ženi egipatskog faraona Narmera iz Kom-el-Ahmara. Na njoj je prikazan sokol koji se nalazi na ljudskoj glavi sa savinutom šipkom i šest listova lotosova cvijeta. "Sokol simbolizira gornjoegipatskog kralja koji se, pučki rečeno, *popelo na glavu* Egipćanima iz Donjeg Egipta, predstavljen glavom bradatog muškarca. Šest listova lotosova cvijeta znak je da je u boju zarobio 6000

ratnika (jedan lotosov cvijet bio je znak broja 1000). Svinuta šipka u sokolovoj kandži je udica, kao simbol ropstva pobijeđenog naroda” (Brčić, 2016, str. 66.). Godine 1822. francuski orijentalist i egiptolog Jean-François Champollion počeo je s dešifriranjem hijeroglifa na temelju trojezičnog natpisa s kamena pronađenog u Rosetti. Kamen je pronađen 1799. godine, a njegovim pronalaskom je utvrđen niz fonetskih hijeroglifa te je dokazano da je hijeroglifsko pismo djelomično glasovno. Champollion je 1824. godine objavio nacrt egipatskih hijeroglifa čime je napravio temelj nove egiptologije te otvorio put budućim proučavanjem najzanimljivijeg pisma svijeta.

Slika 7. Kamen iz Rosette

Hijeroglifi su se upotrebljavali približno 3000 godina, a iz njih se razvilo jednostavnije hijeratsko pismo. Njegov naziv dolazi od grčke riječi *hieratikos* koja označava svećenika. Hijeratsko pismo je posvećeno pismo koji su koristili egipatski svećenici, a nastalo je

grafičkom redukcijom hijeroglifa. Prema tome, hijeratsko pismo obilježavaju znakovi koji odgovaraju samo jednom hijeroglifu ili skupini. Pismo se koristilo za poslovne dokumente i svećeničku konverzaciju, a pisano je na papirusu ili pergamentu. Proces pojednostavljivanja hijeroglifa se nastavio i dalje od hijeratskog pisma, pa se tako oko 8. stoljeća pr. Kr. pojavilo demotsko pismo čiji naziv dolazi od grčke riječi *demos* koja označuje narod. Ono je najjednostavniji oblik hijeroglifa koje se održalo do 658. godine kada su Egipat osvojili Arapi čime je na vlast došao kalif Muavije I.

2.2. Početak fonetizacije

Semitski narodi na istočnoj obali Sredozemnog mora napravili su pravi korak prema fonetskom pismu u kojem svaki znak, grafem, predstavlja jedan glas, fonem. Taj proces nazivamo fonetizacija, a njeni prapočetci datiraju iz polovine II. tisućljeća pr. Kr. na području Kanaana, biblijske Obećane zemlje. Središta te zemlje s velikim kulturno-trgovačkim značajem bili su gradovi Sur, Sidon, Ugarit i Biblos. Fonetsko pismo je u to dobilo i naziv alfabet. Naziv dolazi od grčke riječi *alphabetos*, a došao je od prvih slova alfa i beta.

SEMITSKI (HEBREJSKI) NAZVANI SLOVA	SINJSKO PISMO	AHIRAKOV SARKUFEG	NATPIS KRALJA MEŠE	NATPIS IZ SINJZIRLIJA	FENIČKO PISMO	GRČKI NAZIVI SLOVA								
						TERSKI	IONSKI	HALKIDŽKI	GRČKI (ukana slova)	ETRURSKI	UMBRIJSKI	OSKIČKI	LATINSKI	
alef	𐤀 𐤁 𐤂	𐤀 𐤁	𐤀	𐤀 𐤁	𐤀	alfa	AAA	AA	AAA	A R	A	AA	N	AA
bet	𐤃 𐤄 𐤅 𐤆	𐤃 𐤄	𐤃	𐤃	𐤃	beta	ΓKSB	B	B	Γ B	BBB	B	B	BB
gimel	𐤇	𐤇	𐤇	𐤇	𐤇	gamma	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆
dalef	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈	delta	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉	𐤉
ze	𐤊 𐤋 𐤌 𐤍	𐤊	𐤊	𐤊	𐤊	epsilon	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎
vau	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏	𐤏	digamma	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐
zajn	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑	𐤑	zeta	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒
het	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓	𐤓	eta	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔
thet	𐤕	𐤕	𐤕	𐤕	𐤕	theta	𐤖	𐤖	𐤖	𐤖	𐤖	𐤖	𐤖	𐤖
iod	𐤗	𐤗	𐤗	𐤗	𐤗	jota	𐤘	𐤘	𐤘	𐤘	𐤘	𐤘	𐤘	𐤘
kal	𐤙	𐤙	𐤙	𐤙	𐤙	kappa	𐤚	𐤚	𐤚	𐤚	𐤚	𐤚	𐤚	𐤚
lamed	𐤛	𐤛	𐤛	𐤛	𐤛	lambda	𐤜	𐤜	𐤜	𐤜	𐤜	𐤜	𐤜	𐤜
mem	𐤝	𐤝	𐤝	𐤝	𐤝	mi	𐤞	𐤞	𐤞	𐤞	𐤞	𐤞	𐤞	𐤞
nun	𐤟	𐤟	𐤟	𐤟	𐤟	ni	𐤠	𐤠	𐤠	𐤠	𐤠	𐤠	𐤠	𐤠
samek	𐤢	𐤢	𐤢	𐤢	𐤢	ksi	𐤣	𐤣	𐤣	𐤣	𐤣	𐤣	𐤣	𐤣
aiin	𐤤	𐤤	𐤤	𐤤	𐤤	omikron	𐤥	𐤥	𐤥	𐤥	𐤥	𐤥	𐤥	𐤥
pe	𐤧	𐤧	𐤧	𐤧	𐤧	pi	𐤦	𐤦	𐤦	𐤦	𐤦	𐤦	𐤦	𐤦
ssade	𐤨	𐤨	𐤨	𐤨	𐤨	sampi	𐤩	𐤩	𐤩	𐤩	𐤩	𐤩	𐤩	𐤩
kof	𐤬	𐤬	𐤬	𐤬	𐤬	koppa	𐤪	𐤪	𐤪	𐤪	𐤪	𐤪	𐤪	𐤪
rek	𐤭	𐤭	𐤭	𐤭	𐤭	ro	𐤫	𐤫	𐤫	𐤫	𐤫	𐤫	𐤫	𐤫
sin	𐤮	𐤮	𐤮	𐤮	𐤮	sigma	𐤬	𐤬	𐤬	𐤬	𐤬	𐤬	𐤬	𐤬
tau	𐤯	𐤯	𐤯	𐤯	𐤯	tau	𐤰	𐤰	𐤰	𐤰	𐤰	𐤰	𐤰	𐤰
						ipsilon	𐤱	𐤱	𐤱	𐤱	𐤱	𐤱	𐤱	𐤱
						hi	𐤲	𐤲	𐤲	𐤲	𐤲	𐤲	𐤲	𐤲
						ti	𐤳	𐤳	𐤳	𐤳	𐤳	𐤳	𐤳	𐤳
						psi	𐤴	𐤴	𐤴	𐤴	𐤴	𐤴	𐤴	𐤴
						omega	𐤵	𐤵	𐤵	𐤵	𐤵	𐤵	𐤵	𐤵

Slika 8. Lijevo sinajsko pismo i semitski alfabet, desno stari grčki i italički

Feničani su potkraj II. tisućljeća poznavali i upotrebljavali pismo koje se sastojalo od 22 slova koja su odgovarala suglasnicima, dok su se samoglasnici podrazumijevali. Slični sustav su imali i aramejski i hebrejski jezik. U Rimskom Carstvu koristilo se mnogo različitih jezika, no baš je aramejski, nazvan Prorokovim jezikom, utjecao na nastanak arapskog pisma u IV. stoljeću, koji se tijekom VII. i VIII. stoljeća proširio raznim osvajanjima. Na drugu stranu, Židovi su svoje pismo razvili iz uglatog hebrejskog pisma. 1850. godine britanski asirolog i diplomat, Henry Creswicke Rawlinson, je otkrio i uspio dešifrirati Behistunski natpis nakon 15 godina.

Slika 9. Behistunski natpis

Time je napravljen najznačajniji korak u dešifriranju babilonskog klinastog pisma. Behistunski natpis je spomenik uklesan u gotovo okomitoj stijeni iznad naselja Behistun na području gorja u zapadnom Iranu. Spomenik datira iz 510. godine pr. Kr., a nastao je u čast pobjede perzijskog kralja Darija I. nad njegovim političkim protivnicima. Pisan je klinastim pismom na trima različitim jezicima: staro perzijskom, elamitskom i arkadijskom. Uz pomoć ovog spomenika, omogućeno je dešifriranje babilonskih hijeroglifa i klinastog pisma općenito. Također, njegova važnost je i u tome što je omogućio postavljanje temelja za razumijevanje vremena u kojem je nastao, kao i šire razdoblje povijesti. Do 1857. godine, Rawlinson je uz pomoć ostalih istraživača uspio u potpunosti odgonetnuti mezopotamsko klinasto pismo.

2.2.1. Grčki alfabet

Sljedeća faza prema stvaranju modernog europskog alfabeta, odnosno abecede, je bilo prilagođavanje feničkog pisma indoeuropskog grčkog jezika. Heleni, odnosno stari Grci, danas su smatrani začetnicima europske civilizacije i prvim povijesnim narodom. Aleksandar Durman, hrvatski arheolog poznat kao najveći poznavatelj vučedolske kulture i njenog razdoblja, otkrio je da su Heleni došli s područja hrvatskog Vučedola u bakreno doba te su naselili jug Balkana, otoke grčkog arhipelaga te dijelove maloazijske obale kao i Troju. Heleni su napravili veliki pomak u mnogim područjima ljudskog života, a sve promjene koje su unijeli nazivamo helenizam. Zakon grčkog filozofa i zakonodavca Zeleuka smatra se prvim datiranim pismom na grčkom alfabetu koje se pojavilo 664. godine pr. Kr., no postoje i stariji zapisi koji datiraju iz 1000. godine pr. Kr. s otoka Milosa i Tasosa. Korpus znanstvenika je izrazito podijeljen kada se govori o početku pisanja. Ta razlika seže od XV., pa sve do VII. stoljeća pr. Kr. Ono što je potvrđeno je podatak da su Grci uzeli slova b, g, d, z, k, l, m, n, p, r i t od semitskih Feničana prilagodivši ih svojem jeziku. Osim slova, Grci su preuzeli i semitska imena kao što su *alef* (govedo) i *beth* (kuća).

Slika 10. Grčki alfabet iz IV. stoljeća

Kao moguć uzrok dilemi glede početka pisanja jest činjenica da je Grčka zemlja koja ima mnogo razbacanih te nedovoljno povezanih otoka na kojima se koriste lokalni dijalekti i

kao takva je vrlo zahtjevna za bilo kakvu jedinstvenost i simultanost u pogledu homogenosti pisma. Prvo pravo fonetsko pismo stvorili su stari Heleni usavršivši fenički alfabet, unatoč geografskim i političkim poteškoćama. Arhaički alfabet smatra se prvi u kojem se pojavljuju vokali. Od tada pa sve do V. stoljeća pr. Kr. pisalo se s desna na lijevo, uz iznimku bustrofedonskog perioda koji je obilježen naizmjeničnim redoslijedom pisanja koji se uspoređivao s kretanjem volova prilikom oranja od čega je i došao naziv za isti period. Usporedno se u državnoj upravi i književnosti zaobljivalo i rabilo knjižno grčko pismo koje se naziva uncijala, a čija inačica manjih slova nosi naziv poluuncijala. Zbog prethodno spomenute rascjepkanosti Grčke, došlo je, u nekom trenutku povijesti, do razdvajanja starog grčkog (arhajskog) alfabeta u dva temeljna oblika: istočnogrčki i zapadnogrčki. Istočnogrčki alfabet se s vremenom razvio u tri oblika, a to su: jonski, atički i dorski. Zapadnogrčki alfabet čine alfabeti Beocije, Fokide, Lokride, Kalcedona, Tesalije i jednog dijela Peloponeza. Razlike između svih ovih vrsta alfabeta su vrlo neprimjetne, no postoje. One su se većinski odnosile na pojedina slova, a s vremenom su se smanjivale sve do 403. godine pr. Kr. kada je u Ateni službenom inačicom proglašena jonska inačica alfabeta. Nakon proglašenja, politička komešanja su trajala još neko vrijeme te je tek sredinom IV. stoljeća cijela Grčka počelo pisati inačicom pisma koju danas poznajemo, a koja se sastoji od 24 slova. Grčkim alfabetom se u to vrijeme pisalo na kamenim spomenicima, papirusu, pergamentu i navoštenim pločicama koristeći takozvani kalamos, odnosno pisaljku od trske, koji se umakao u boju ili slične mekane materijale. Zbog toga se s vremenom razvila knjiška uncijala iz koje su se razvili kurziv i miniskula te ostali alfabeti i duktusi. Nakon 467. godine kada se raspalo Zapadno Rimsko Carstvo, njegovu ulogu je preuzeo Bizant ili Istočno Rimsko Carstvo koje je osnovano još 395. godina za vrijeme vladavine cara Justinijana. Dominacija grčke kulture bila je vidljiva dužinom cijelog carstva te je uključivalo područje Orijenta te kontinentalnu Hrvatsku, kao i jadransku obalu. Grčki alfabet se postupno kroz povijest mijenjao i prilagođavao raznim novim narodima.

Α Β Γ Δ Ε Ζ Η Θ

Alpha Beta Gamma Delta Epsilon Zeta Eta Theta

Ι Κ Λ Μ Ν Ξ Ο Π

Iota Kappa Lambda Mu Nu Xi Omicron Pi

Ρ Σ Τ Υ Φ Χ Ψ Ω

Rho Sigma Tau Upsilon Phi Chi Psi Omega

Slika 11. Grčki alfabet danas

2.2.2. Etrurski alfabet

Grčka se počela širiti Mediteranom pod utjecajem trgovine čime su mnogi grčki narodi došli u doticaj s njenim alfabetom, pa je tako na području kolonizirane Južne Italije ubrzo razvio oblik novog pisma. To područje su nastanili Etrušćani te se nestandardizirano semitsko pismo, koje su oni koristili, prilagodilo grčkom alfabetu čime je započelo novo poglavlje u povijesti pisma. Do današnjeg dana je pronađeno i poznato približno 200 mesapskih tekstova. Od njih se posebno ističe onaj koji je u III. stoljeću pr. Kr. pronađen kod Brindisija zbog toga što je najkompletniji i najstariji. On, također, sadrži petnaestak redova teksta koji su i dan danas nerazumljivi.

8	↓	φ	v	+	4	q	m	1	∞	γ	γ	∨	x	i	θ	β	≠	α	ε	>	α	
f	χ	φ	u	i	s	r	q	ś	p	s ^x	n	m	l	k	i	θ	k	s	F	e	c	a
23	22	21	20	19	18	17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

Slika 12. Etrurski alfabet

Hrvati se isto mogu pohvaliti vlasništvom najduljeg teksta na etrurskom jeziku koji je dosad pronađen. Taj zapis je pronađen na povojima, takozvane, zagrebačke mumije koju je

1848. ili 1849. godine u Egiptu kupio Mihajlo Barić. Mumiju je naslijedio njegov brat Ilija, arhidakon đakovačke biskupije, koji je istu poklonio Arheološkom muzeju u Zagrebu. Zapisi na mumiji datiraju iz 390. godine pr. Kr., a nazvana je Zagrebačkom lanenom knjigom (*Liber linteus Zagrabensis*). Definirana je kao “etruska liturgijska knjiga koja obuhvaća obredne tekstove i propise iznesene u obliku kalendara, a oblik slova pripada srednjemu do kasnom etrurskome alfabetu” (Bačić, 2016, str. 19.). Etruski alfabet su prihvatili mnogi narodi koji su nastanjivali Apeninski poluotok. Među tim narodima su bili i Rimljani, no prije njih su, među prvima, preuzeli etruski sjeverni susjedi Piceni ili Pikenzi koji su nastanili područje od današnje Ancone, pa sve do pokrajine Abruzze, sjeverno od Pescara. Nakon njih su još mnogi narodi preuzimali grčki alfabet, kao što su Veneti ili Esti, Ligurci, Leponci, Kelti i Raeti. Svaki od tih naroda je izradio svoju inačicu ovog pisma. Najvažnije je što su od Etruščana pismo preuzeli Falisci, italjski narod koji je naselio područje između brda Ciminija i Tibera. Upravo njihovo, faliskičko, pismo čini most između etruskog i rimskog pisma, odnosno latinice.

2.2.3. Latinica

Latinica je najznačajnije pismo čovječanstva koje je nastalo na prijelazu iz stare u novu eru. Nastalo je nestajanjem semitskog pisma na čijim temeljima preuzetih elemenata latinskog jezika, koji su govorili stanovnici Lacija, je sastavljeno novo pismo. Ono je sadržavalo 21 slovo koje je preuzeto od Etruščana te 2 slova (*y* i *z*) od Grka čime je nastao latinski alfabet, odnosno današnja abeceda. Zapravo, prva abeceda je sadržavala 23 slova, a tek su u XVII. stoljeću odijeljeni grafemi *u*, *v*, *i* te *j* koji su time postali zasebni fonemi. Također, u XIV. stoljeću se isti proces dogodio i s digrafom *w* čime se današnji latinski abecedarij sastoji od 26 slova, a hrvatski od 30. Najstariji zapisi pisani grčkim alfabetom i rimskom latinicom su pisani velikim slovima, odnosno majuskulom te su očuvali većinom na keramici i kamenu te kasnije na papirusu i mnogim drugim dokumentima. Minuskula ili sustav malih slova razvio se tek kasnije, u Bizantu, kada se počeo svakodnevno upotrebljavao. “Prilagođena diakritičkim znakovima, spajanjima i udvajanjima, dopunjavana i reducirana prema fonetskim potrebama jezika ne samo europskih naroda, već i naroda na ostalim kontinentima, latinica je svakako najznačajnije pismo naše epohe pa i dalje u prošlost” (Bačić, 2016, str. 21). Svojedobno su postojali razni konflikti vezani uz podrijetlo latinice, pa je tako Plinije Stariji smatrao kako je ona nastala iz klinastog pisma Prednje Azije, dok je Kornelije Tacit smatrao da potječe direktno iz egipatskih hijeroglifa. Danas se sa sigurnošću zna da se

latinica razvila iz zapadnogričkog pisma. U svom čuvenom djelu *Rimska stara povijest*, grčki povjesničar Dionizije iz Halikarnasa, ustanovio je da su Rimljani za vrijeme vladavine šestog legendarnog kralja Rima, Servija Tulija, pisali grčkim alfabetom. Ta činjenica je znanstveno prihvaćena sve do danas. Rimljani svojim dolaskom u VIII. stoljeću pr. Kr. i iznimnim utjecajem na mnoga područja, priuštili su i latinicu, najznačajnije pismo suvremenog čovječanstva. Umjesto posebnih znakova za svako slovo, što je odlika grčkog alfabeta, pokušavali su da imena budu što sličnija izgovornom, zvukovnom obliku što je omogućavalo lakši izgovor slova. Ovim nastojanjem, samoglasnici su se izgovarali isto kako se i pišu, dok su većini suglasnika dodavali još neki vokal iz istog razloga, lakšeg izgovora. Neki primjeri su: *ef, ka, en* i slično. Smjer koji se pisala latinica je dugo vremena bio kao većina tadašnjih pisama, s desna na lijevo, no ipak su pronađeni neki primjeri u kojem je pisano bustrofedonom. Postoje dva nalaza koja su pisana latinicom i koja se smatraju najstarijima. To su *Lapis niger* i *Fibula Praenestina*. *Lapis niger* ili Crni kamen jest crna mramorna ploča koja ima oblik pravokutnika pronađena u VI. stoljeću pr. Kr. u Rimu na Forumu Romanumu. *Fibula Praenestina* jest zlatna kopča koja datira iz približno istog razdoblja kao Crni kamen, a posebnom ju čini pisanje s desna na lijevo. Tijekom vremena, pismo te njegova upotreba i oblik slova mijenjalo se s obzirom na potrebe. Također, nastajalo je u mnogim inačicama koje je ovisilo o narodu i podneblju u kojem su živjeli. Time, latinska pisma rimskog doba dijelimo na epigrafska i knjižna. Epigrafska su dobila naziv prema epigrafiji, pomoćnoj povijesnoj znanosti koja se bavi proučavanjem starih natpisa na kamenu, a čine ih: arhajska, kvadratna, rustična i kurzivna pisma. Kurzivna pisma su dobila naziv prema latinskoj riječi *cursiv* koji označava rukopis, a opisuje se kao tip udesno nakošenih slova. Neka od takvih su kurent i italik. U knjižna pisma ubrajamo elegantnu i rustičnu kapitalu, kurzivnu majuskulu i minuskulu te uncijalu i poluuncijalu.

2.2.4. *Rimska kapitala*

Za razliku od mnogih drugih pisama, rimska kapitala je zadržala osnovne karakteristike bez obzira na to na kojem je materijalu pisana. Ime joj je došlo od naslova poglavlja koja su u pravilu bila pisana velikim tiskanim slovima, kapitalom, dok je tekst bio pisan minuskulom. No, tekstovi koji su bili uklesani u kamen su definitivno prednjačili svojom elegancijom i ljepotom izvedbe iz vrlo jednostavnog razloga, a taj je što je njihova namjena bila da ih koriste u javnoj upotrebi. Najčešće su se koristili za svečane namjene, a nerijetko i za neki značajni vojni ili povijesni događaj. Takvi su se epigrafski natpisi nazivali *scriptura monumentalis* ili lapidarna kapitala. Taj naziv označava kapitalu koja je urezana u

kamen, koja je jezgrovita, koncizna, sažeta i zbijena te se sastoji od minimalnog broja riječi (Brčić, 2016.). Lapidarna kapitala je imala dvije varijante, a to su kvadratna ili *capitalis quadrata* te rustična ili *capitalis rustica*. Obje inačice su se koristile i u Hrvatskoj zbog čega postoji mnogo primjera duž Dalmacije te u unutrašnjosti, no više se koristila kvadratna što je potvrđeno sačuvanim kamenim natpisima. Pod utjecajem različitih faktora koji su utjecali na latinicu, došlo je do prilagođavanja latinice različitim potrebama jezika, umjetničkim stilovima i nacionalnim razlikama, materijalima i sredstvima za pisanje. Time je došlo do raznih preinaka, kao što su deformacije, skraćenice i singularizmi pojedinih inačica latinice od kojih su neke prihvaćene i danas. Mnoge od njih su nastale zbog uštede vremena ili materijala. Četiri su takve koje se najčešće javljaju, a to su: single, abrevijacije, kurzivni duktusi, kontrakcije te ligature. Single su početna slova neke riječi koje su izvor mnogih zabuna i komplikacija kao što je *m* umjesto riječi metar. Abrevijacija je skraćenica neke riječi kao što je na primjer *gđa* umjesto riječi gospođa. Kurzivni duktusi su brzopisni potezi koji nastaju prilikom pisanja slova zbog čega se javljaju deformacije istih. Kontrakcije su stezanja ili sažimanja riječi na tek nekoliko riječi kao što je, na primjer, *dr* nastao od riječi doktor. Ligature su sljubljenice, odnosno spajanje dva ili više slova u jedan grafem, kao što su danas *lj*, *dž* i *nj*. Isprva je iz formata dviju zamišljenih paralelnih linija, prema kojima se pisalo, izlazio samo grafem *Q*. Ovakav način pisanja se razlikuje od današnjeg prema načinu odvajanja riječi. Naime, prije su sva slova u rečenici tekla u jednoličnom redu s jednakim međusobnim razmacima, dok je za današnje pisanje svojstveno odvajanje riječi razmakom. Takav način pisanja, kakav je prije prevladavao, naziva se *scriptio continua*. Slova rimske kapitala bila su konstruirana prema zamišljenom kvadratu koji je služio za orijentaciju prilikom pisanja. Kasnije se ovaj način pisanja napustio zbog mišljenja kako je prezahtjevan čime se u svakodnevnu komunikaciju uvrstilo korištenje kurzivne rustike. S vremenom je došlo do prelaska oba tipa kapitala u antičku rimsku knjigu koja je održana sve do kraja VIII. stoljeća, oduprijevši se mnogim drugim oblicima pisma.

U V. i VI. stoljeću svoj vrhunac je doživjelo i uncijalno pismo. Iako se čini da se ono održalo puno dulje nego što stvarno jest zbog njegovog pojavljivanja u mnogim kodeksima iz srednjeg vijeka, istina je da se koristilo do VII. stoljeća.

Slika 13. Rimska uncijala, majuskula

Uncijala je pismo koje je tipično za knjige te se samo u iznimnim situacijama pojavljuje uklesano u kamen. Jedan takav primjer netipičnog korištenja uncijale postoji i u Hrvatskoj, a to je epitaf sarkofaga sv. Dujma u bazilici kod Solina. On datira iz V. stoljeća, a na njemu su slova rimske kapitale pomiješana sa slovima uncijale. Također, za sv. Dujma je vezan i najvažniji pisani dokument u Hrvatskoj, a to je najstariji kodeks poznat kao *Splitski evanđelistar*. Dokument je pisan poluuncijalnim slovima koja se opisuju kao neobična i sveta apostolska slova (Brčić, 2016). Poluuncijala je, prema raznim izvorima, poslužila prilikom svečane krunidbe kralja Zvonimira u Solinu 1076. godine. Uncijalno pismo je gotovo svim svojim obilježjima bilo novost u razvoju latinskoga pisma. Njega karakteriziraju oble forme koje su u suprotnosti strogoj linearnosti rimske kapitale. Također, slova uncijale su uvijek jednake visine te su ležernije pisana s upotrebom debelih crta, no uvijek su slova smještena između dvaju zamišljenih linija. Upravo zbog svojih karakteristika, uncijala je izgledala dekorativnije te time i manje strogo od nekih drugih pisama.

Poluuncijala je pismo koje je nastalo kao “kompromis” između kaligrafske inačice uncijale i poslovnog kurzivnog pisma. Potpuno je definirana u V. stoljeću, a otišla je korak dalje. Karakteristika poluuncijale je da se slova početne riječi te osobnih imenica povećavaju te se pojavljuju ligature. Također, za nju je svojstvena i povremena upotreba minuskule čime se ovo pismo i danas ponegdje naziva *scriptura mixta*. “Poluuncijala je bila pismo prvenstveno crkvenih rukopisa njegovano u skriptorijima ranog srednjeg vijeka, makar se u IX. stoljeću, kada polako izlazi iz upotrebe, može naići i na neka djela profanog karaktera” (Brčić, 2016., str. 25).

Latinicu su, s vremenom, prihvatili i ostali narodi Europe te ju uključili u svoja nacionalna pisma. Prvotno su to napravili narodi romanskog, a potom i narodi drugog podrijetla. Najaktivnije razdoblje nacionalnog osvješćivanja smatra se srednji vijek zato što je ono obilježilo nastanak pisma na tekućoj traci, kako to opisuje Brčić, 2016. Među najvažnija pisma tog razdoblja ubrajamo prekarolinu, karolinu, goticu i humanistiku, kao i skupinu nacionalnih pisama u koje pripadaju beneventana, merovingika, langobardika, vizigotica te ostala inzularna pisma. Naziv inzularna pisma dolazi od latinske riječi *insula* koja znači otok, a sam naziv odnosi se na izdvojena pisma.

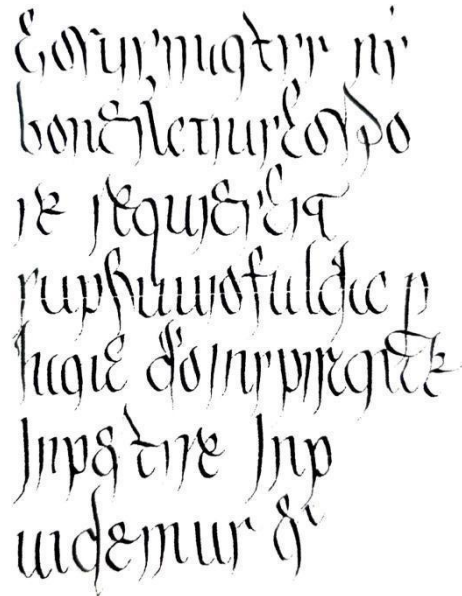
2.2.5. Srednjovjekovna nacionalna pisma

Srednji vijek je period koji se nalazi između antike i novog vijeka, a isprva mu je naziv bio *media latinitas*, dok mu je ime bilo definirano tek krajem XVII. stoljeća. Također, on je i oznaka za epohu u razdoblju latinskog jezika koja se nalazi između Konstantina I. Velikog i Karla I. Velikog. Kao početak ovog razdoblja uzima se nestanak antičkog svijeta padom Zapadnog Rimskog Carstva 476. godine zbog čega dolazi do potiskivanja kultura antike od kršćanstva kao dominantne religije. Pojavom feudalizma, razvitkom trgovine te manufakturama dolazi do jačanja dinastija koje su određivale nova pravila ponašanja. Najviše od svih se istaknula dinastija Karolinga. Ona je bila dinastija srednjovjekovne Franačke države koja je naziv dobila prema svojem najistaknutijem predstavniku, Karlu I. Velikome. Karolinška dinastija vladala je cijelim *Regnum Francorum* ili Franačkom državom. Karolinško Carstvo je bilo kršćansko čiji je poglavar obavljao vjersku funkciju služeći Božji narod. Također, imao je visoke političke, sudske, zakonodavne i vojničke ovlasti, a carstvo je za vrijeme vladavine Karla I. Velikog bilo okvir unutar kojeg je došlo do začetka kulturnog jedinstva Europe. Franačku državu je utemeljio Klodvig iz dinastije Merovinga koji su ujedno bili i prvi vladari te države. Franačka je osnovana u V. stoljeću pod pritiskom rimske vlasti, dok je Klodvig I. utemeljio neovisnu Franačku državu.

2.2.5.1. Merovingika

Merovingika ili merovinško pismo pojavilo se tijekom VI. stoljeća te se ono koristilo sve do kraja vladavine dinastije Merovinga, odnosno do kraja druge polovice VIII. stoljeća. “Danas vjerujemo da je merovingika nastala kao dokumentarno pismo u kancelariji za pisanje kraljevskih diploma na dvoru, a tek kasnije se preselilo u samostanske skriptorije i upotrebljava se za pisanje kodeksa i crkvenih knjiga” (Brčić, 2016, str. 26.). Ovo pismo se ubraja u minuskulna, dok su slova izdužena, lagano nagnuta ulijevo te imaju zadebljana

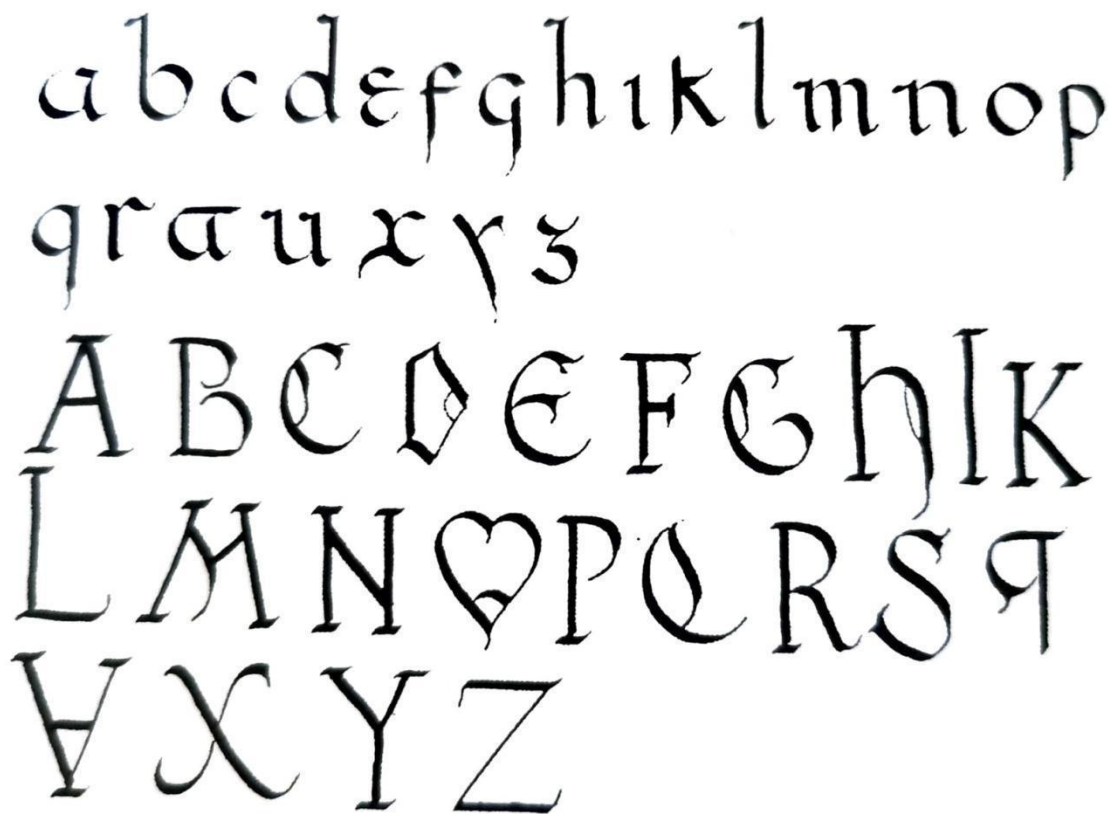
gornje i donje produžetke. Oni se pripisuju pisanju na papirusu, materijalu koji se u to doba koristio u skriptorijima. Za merovingiku su standardne brojne ligature te bogate iluminacije biljnog i životinjskog svijeta napravljene uporabom pastelnih (zemljanih) boja te zlata. S vremenom, kao i za gotovo sva pisma, razvile su se razne inačice ovog pisma, a one su ovisile o spretnosti i vještini svećenika u skriptorijima. U najljepše inačice merovingike ubrajamo merovinško pismo iz samostana Luxeuil, Corbie, Laon i Sankt Gallen.

Slika 14. Merovingika

2.2.5.2. Vizigotica

Vizigotica ili vizigotika je jedno od najznačajnijih srednjovjekovnih latinskih pisama, nakon merovingike. Nastala je miješanjem mlađeg rimskog kurziva i poluuncijale, a upotrebljava se isključivo na Pirinejskom poluotoku.

Slika 15. Vizigotica

Pismo se pojavilo polovicom VII. stoljeća zbog čega se može smatrati autentičnim nacionalnim pismom. Naziv je dobila prema narodu za vrijeme čije vladavine je nastala, a to su Vizigoti. Oni su 450. godine osvojili veći dio Španjolske te su na tom prostoru 555. godine stvorili Toledsko Kraljevstvo. Vizigoti su 587. godine prešli na katolicizam, a vladali su sve do dolaska Arapa 711. godine. Vizigotica se održala sve do XII. stoljeća, dok je kurzivna poživjela i dva stoljeća duže. Unatoč ratovima i pustošenju na Pirinejskom poluotoku, sačuvana je nekolicina dokumenata te je znano da je vizigotica nastala u skriptorijima Toleda prema čemu je dobila i naziv *toletana*. Samostani u Leonu, Barceloni, Ropilliju, Oviedu, San Pedru de Cordena te mnogi drugi smatraju se pronositelji pisma u kasnijem razdoblju. U Hrvatskoj ne postoji nijedan dokument ili spomenik na vizigotici. Vizigotica odlikuje mnogim fascinacijama čime se smatra možda najposebnijim pismom među svim srednjovjekovnim pismima.

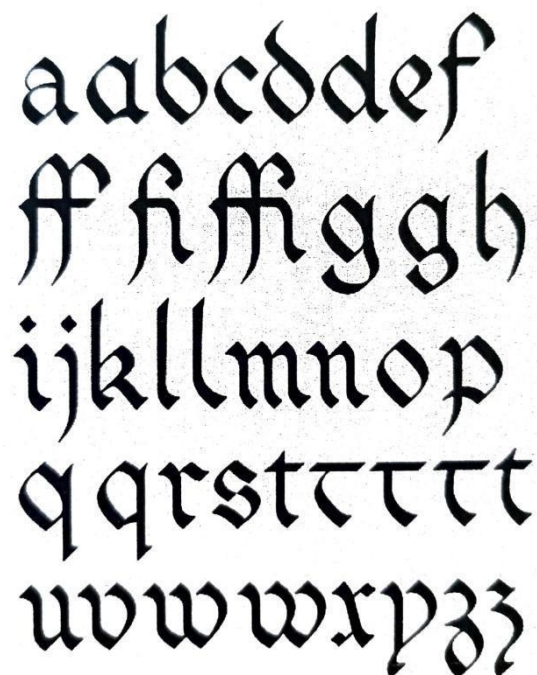
Slika 16. Knjiška ornamentika vizigotice

Prva njena odlika su paleografi po nekim detaljima, kao što su kratice te karakteristični grafemi *a*, *g* i *t*. Također, za nju je vrlo karakteristično srcoliko kapitalno *O*. Za ovu njenu fascinaciju se smatra da ima hebrejsko podrijetlo te je bila ukrašavana ornamentalnim pleterima, kao i zoomorfnim i fitomorfnim ukrasima. Slova su joj malo nagnuta ulijevo, dok su joj gornji i donji produžeci jako naglašeni zadebljanim potezima. Palograf Ewald je za nju rekao kako je vizigotica najnacionalnije pismo jer jedva je u kojoj zemlji vidljiva tolika volja za stvaranjem i nastavljanjem nacionalne baštine. Između ostalog, pismo je razvilo i poseban stil knjiške ornamentike koji nosi posebno ime, a to je zapadnogotski stil.

2.2.5.3. Karolina

Karolina je pismo koje se smatra duhom novog vremena zato što je ona obilježila epohu svojim imenom, ali i značajem. U srednjovjekovnim izvorima, ona je nazvana *lettera francigena* ili franačko pismo, a zauvijek će biti zapamćena kao Karlovo pismo ili *scriptura carolina*. Ne postoje direktni dokazi da je Karlo Veliki utjecao na nastanak karoline, no on je

nakon uspostave Zapadnog Rimskog Carstva osnovao slavnu dvorsku akademiju u Aachenu koja se zvala *Schola Palatina*. Na čelo akademije je postavio opata Alkuina te je okupio najuglednije znanstvenike toga doba kao što su Petar iz Pise, Pavao Đakon, Paulin iz Akvileje i Teodulf. Svima njima je iznio svoju ideju kulturnih reformi naredivši im izdavanje svih znanstvenih djela klasične literature u duhu čistog empiriokriticizma. Latinska kultura i književnost nisu nestale, već su prema svojim visokim znanstvenim i umjetničkim postignućima postavili temelje za sve buduće nacionalne europske kulture. Iako je Karlo Veliki bio nepismen gotovo cijeli život, naredio je da latinski jezik ostane službeni jezik katoličke crkve te se takvim zadržao sve do danas. Osim toga, latinski jezik je kroz humanističke znanosti i filozofiju postao i znanstveni jezik cijelog čovječanstva. “Karolinško pismo nastalo je u jedinstvenom duhu antičke ljepote i jednostavnosti, a na osnovi sjedinjavanja i kaligrafiranja nacionalnih minuskulnih kurzivnih pisama, svojevrsnih kompromisa svih dotadašnjih pisarskih stilova te pod najizrazitijem utjecajem poluuncijale (Brčić, 2016, str. 29.). Kako bismo lakše shvatili genealoški razvoj karoline, važno je napomenuti kako ona nije nastala odjednom i na jednom mjestu, već se u sjedištu Karla Velikog, kao i u mnogim drugim centrima i samostanima Franačke države, radilo na objedinjavanju jednog novog pisma koje je bilo odraz ideje njihovog vođe u želji za novom, ujedinjenom Europom.

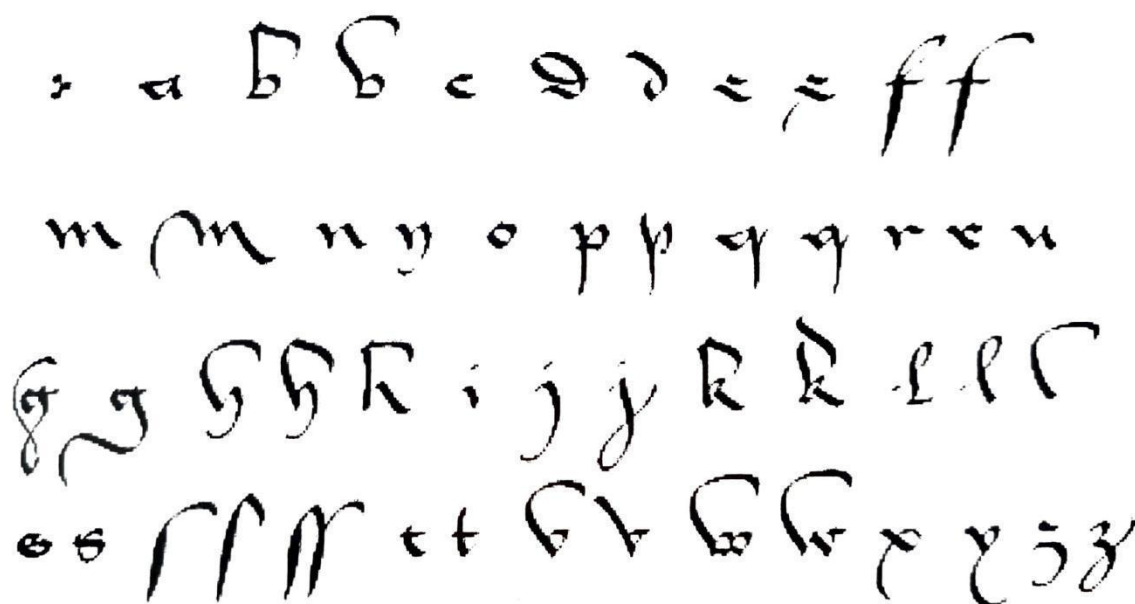
Slika 17. Scriptura carolina

Posebnost karoline vidljiva je u mnogim te poboljšanim detaljima i organizaciji. Svako njeno slovo imalo je svoj jasan i pravilan oblik, a u rečenici je postojalo samostalno od drugih u harmoniji oblina te ravnih i kosih linija koje su se također smještale između zamišljenih linija pisanja. Novine su, po prvi put, rastavljale riječi i rečenice te su se rastavljale riječi na kraju retka uporabom crtice, kao što je karakteristično i danas. Također, njena odlika je bila i stroga pravila prema kojima se ukidala sloboda pisarima u kreiranju osobnih ukrasa, ligatura i kvačica što je u većini dotadašnjih pisama bilo dopušteno. Cilj karoline je što bolja čitkost zbog čega su slova karolinške minuskule snažna, okrugla i široka te imaju pažljivo oblikovane gornje i donje produžetke. Paleografija razlikuje četiri razdoblja karoline. Prvo razdoblje je od kraja VIII. do kraja IX. stoljeća, a karakterizira ga naglasak na elementima kurzivne minuskula što je osobito vidljivo kod ligatura. Drugo razdoblje je bilo u X. stoljeća, a prepoznaje se po manjoj uporabi kaligrafskih elemenata prilikom oblikovanja slova te je oprema rukopisa puno siromašnija. U XI. stoljeću je nastupilo treće razdoblje u kojem je karolina doživjela renesansu čime su slova postala veća i uspravnija, a izoliranost je dodatno naglašena. Četvrto razdoblje je nastupilo u XII. stoljeću, a prepoznaje se prema širim i zbijenijim slovima. Listina kralja Petra Krešimira IV. pripada među najznačajnije dokumente hrvatske povijesti. Dokument datira iz veljače 1059. godine, a izdana je u korist samostana svetog Ivana Evanđelista u Rogovu pokraj Biograda na Moru te se smatra dokazom snažnog utjecaja Vatikana na Hrvate jer je pisana kancelarijskom karolinom, koja u nekim svojim elementima (produžeci visokih slova), odaje usku povezanost sa službenim kurijalnim pismom u Rimu (Brčić, 2016, str. 30). Karolina je, nedugo zatim, prepoznata kao vrlo praktično pismo te je postupno počela prelaziti granice Franačke države te istiskivati iz upotrebe vizigotsko, anglosasko i irsko pismo čime se ustaljuje diljem zapadne Europe. Karolina se održala sve do XII. stoljeća kada je prešla u gotiku, dok su je nakon izuma tiskarskog stroja, tijekom XV. stoljeća, humanisti preuzeli kao model za reformu pisma. Time karolina ima mnogo svojih inačica sve do današnjih tipografskih pisama.

2.2.5.4. Beneventana i langobardika

U nekadašnjem središtu Rimskog Carstva, Italiji, pojavila su se nacionalna pisma. Mnogi samostanski kulturni centri, kao što su papinski dvor u Rimu, ravenki nadbiskupi, langobardski vladari te mnogobrojni samostani, nastaju nestankom političkog jedinstva, a svi su oni u pismu unijeli osobne, specifične elemente. Gotovo svaka zemlja, svaki dvor ili samostan imali su svoj omiljeni duktus, odnosno svoj omiljeni rukopis koji je s vremenom

postao njihova tradicija. Sve takve novonastale minuskule dobile su ime prema vladarima zemalja u kojima su nastale, odnosno prema teritorijima svog nastanka.

Slika 18. Langobardika

Na sjeveru Italije su pod vodstvom kralja Alboina, 568. godine, stigli Langobardi. To je bio istočnogermanski narod za koji se pretpostavlja da je izvorna domovina bila južna Švedska. Zbog dugotrajnih ratova s Ostrogotima, Langobardi su svoje središte osnovali u gradu Paviji u koji su donijeli svoju kulturu koja se s vremenom asimilirala u pravila i običaje koji su nametnuti s dvora Karla Velikog. U povijesti je zapisano kako su stanovnici Italije pisali pismom koje je dobilo ime prema središtu naroda smještenog na jugu zemlje. To se pismo zvalo beneventana. Ona se razvila u drugoj polovici VIII. stoljeća u kneževini Benevento koja je bila smještena na jugu Italije. Vjerojatno je nastalo od knjiškog oblika mlađeg rimskog minuskulnog kurziva u samostanu Monte Cassino. Beneventana se upotrebljavala sve do početka XIV. stoljeća, a bilo je poznato još i kao *lettera beneventana*, montekasinsko i južnotalijansko pismo. Posebnost ovog pisma pripisana je kontinuitetu južno talijanskih tradicionalnih škola te povezanosti s vlastitom kulturom. Zbog toga se u pojedinim znanstvenim krugovima smatra kako je benventana nastala usprkos protivljenju karolini iz jedinstvene ljubavi spram baštine, kako je to opisao Viktor Novak. “To bismo mogli protumačiti kao protureformski korak prema Karlovoj reformi i karolini, što se očitovalo u grafičkom artizmu spram čistoće i jednostavnosti rivalskog pisma” (Brčić, 2016, str. 32).

Glede karoline, glavne značajke beneventane su primarno oblici slova *a* koje se piše kao dva spojena slova *c* te slova *t* koje se piše kao okomita crta odozdo s koso položenom savijenom crtom. Također, njene su posebnosti još i u pisanju ligatura *ci*, *fi*, *gi*, *li*, *ri* te *ti*, kao i skraćenica. Beneventana je svoj najveći procvat doživjela u samostanu Monte Cassino kojeg je 529. godine osnovao sveti Benedikt, a održala se više od 500 godina zahvaljujući benediktincima koji su je redovno koristili te ju širili Italijom. U Hrvatskoj se na otoku Košljunu u benediktinskom samostanu Male braće nalazi velik broj dokumenata koji su pisani beneventanom. Također, ostala hrvatska središta uporabe beneventane bila su Zadar, Split, Trogir, Dubrovnik, Hvar, Korčula i Rab, odnosno gradovi koji su bili u bliskom odnosu te koji su imali trgovačke veze s Italijom. Beneventana se u Hrvatskoj koristila i na dvorovima hrvatskih vladara, a u hrvatskom javnom i kulturnom životu bilo je dominantno čak i do kraja XV. stoljeća.

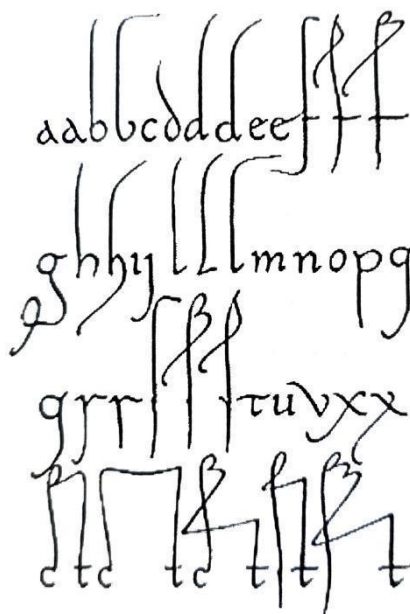

Slika 19. Beneventana

2.2.5.5. Papinska kurijala

Pisari raznih svjetovnih dokumenata, administrativnih aktova i kronika ranog srednjeg vijeka, nisu pridavali važnost pravilnom i lijepom pisanju, no papina kancelarija je težila naglašavanju važnosti, ugleda i moći Crkve čime je činila suprotno od pisara. Time je nastala papinska kurijala čija posebnost je vidljiva i u samom njenom nazivu. Nastala je u IV. stoljeću iz kasnorimskog minuskulnog kurziva, kao i većina pisama ranog srednjeg vijeka, a bila je znana i po nazivu *scriptura romana*. Njena posebnost leži u “brižnoj kaligrafiji s pažljivo pisanim i ukrašavanim prvim redom/rečenicom s jako izduženim okomitim potezima dugih slova, koje pismu daje svečani i otmjeni karakter” (Brčić, 2016, str. 33.). Neki ga smatraju i, možda, najljepšim srednjovjekovnim pismom. Najstariji dokument pisan papinskom kurijalom je pismo pape Hadrijana I. Karlu Velikom koje datira iz 788. godine, a

najinteresantnije pismo je bula pape Kalista II. Bula je bila upućena nadbiskupu Dubrovnika Gerardu, a nastala je 28. rujna 1120. godine.

Slika 20. Papinska kurijala

Papinska kurijala se s vremenom mijenjala što je bilo uzrokovano mijenjanjem podloga na kojima se pisala. Starije pismo je bilo pisano na papirusu te se održalo do kraja X. stoljeća, a njega su karakterizirala široka i velika slova, duge haste, velik razmak te svečan izgled s vrlo malo kratica. U razdoblju od XI. do XII. stoljeća pojavila se mlađa kurijala koja je bila pisana na pergamentu zbog čega su slova postala manja. Promjene papinske kurijale bile su uzrokovane utjecajem karolinške minuskule, a počele su se povećavati pontifikatom njemačkih papa. Papinska kancelarija je početkom XII. stoljeća napustila kurijalno pismo čime se uvelo pismo koje je bilo slično carskoj diplomatskoj minuskuli.

2.2.6. Inzularna pisma

Rimska država se na britanskom otočju zadržala približno pet stoljeća. Usprkos tome, to je područje ujedno i primilo najmanje rimske kulture, u odnosu na ostale kontinentalne europske zemlje koje su Rimljani pokorili. Velika Britanija i danas ima mali broj građevina i vodovoda iz tog razdoblja, no cijela njena povijest osebujna je po neobičnom miješanju mnogih naroda i raznih kultura koje su na nju utjecale. Njeno najstarije ime je Albion, a tako

ju je u V. stoljeću pr. Kr. nazvao Himilkon iz Kartage, dok se prvi put spominje u djelima grčkog putopisca Piteje iz Masalije u IV. stoljeću pr. Kr. Naziv Britanija dobiva od Rimljana koji su je tako nazvali prema njenim prastanovnicima Britima koji su pripadali narodima Kelta. Kasnije ju osvaja Gaj Julije Cezar, a Briti su zbog svog buntovništva i nepovjerenja prema raznim osvajačima vodili mnoge ustanke i borbe što je rezultiralo slabljenjem dominacije i vlasti Rimljana zbog čega se oni 410. godina iseljavaju s otoka za vrijeme vladavine cara Flavija Honorija. Kasnije su Briti ratovali s još mnogim osvajačima, kao što su Sasi, Angli i Romani, zbog čega je na tom području nestala većina rimske ostavštine te se nije ustalio niti jedan oblik rimskog pisma. Dolaskom benediktinaca sa sv. Augustinom na to područje, koji je bio poslan od strane pape Grgura Velikog, Anglosasi su preobraćeni u kršćanstvo čime je sv. Augustin postao prvi kanterberijski biskup. Na temelju njegovih nesuglasica, irski monarh Aidan je 634. godine osnovao samostan Lindisfarne koji je kasnije postao nepresušan izvor kulture, umjetnosti i pisma. Prepisivanjem crkvenih knjiga koje su stizale s kontinenta prihvaćena je poluuncijala koja je nastala iz dva nova pisma, a to su bili anglosasko i irsko pismo. Ona su međusobno bila vrlo slična, a danas ih nazivamo inzularnim pismima. Naziv im dolazi od latinskog *scripturae insulares* što znači otočna pisma. Danas se razlikuju dvije inačice ovog pisma. Jedno je oblo i elegantnije pismo koje se rabilo u svečanim normama te oštro pismo koje se koristilo u manje svečanim normama. Karakterizira ga lijep i vrlo čitljiv izgled, kaligrafski način pisama s ukrašenim početnim slovima te ornamenti pleternog, spiralnog i animalnog karaktera. Ono što ovo pismo čini posebnim jest činjenica da se u njemu po prvi put u latinici uvodi točka kao dijakritički znak za aspirirane glasove. Paleografija ta pisma još naziva i *scriptura Scottica (Hibernica)* i *scriptura Saxonica*, a oba su se rabila sve do 1066. godine kada su Normani provalili u Englesku, dok su se u Irskoj zadržala do kraja srednjeg vijeka.

2.2.7. *Gotica*

Gotica je vjerojatno najpoznatije pismo čija je dominacija slijedila nakon 1455. godine, odnosno godine kada je izumljen tiskarski stroj. Ona je korištena sve do polovice XX. stoljeća, a njena zanimljivost je da je naziv dobila u renesansi koji je prvotno bio omalovažavajući i posprdni naziv ovog pisma. Naime, talijanski humanisti su sve što nije imalo korijene u tradiciji Grčke i Rima nazivali *arte gotica* zbog čega su goticu nazivali barbarskom. Naziv ovog pisma je došao najvjerojatnije od naroda koji je bio neprijatelj Rimskom Carstvu, a to su bili Goti. Pismo se nazivalo *scriptura gothica* i crno pismo, a počelo se koristiti polovicom XII. stoljeća u Europi. Početak njegove uporabe obilježilo je

rađanje novog stila, gotike, koji je bio neovisan od antičkog utjecaja grčke i rimske umjetnosti te je on polako postao dio gotovo svih kulturnih i umjetničkih promjena, kao i pisma. Gotika, kao novi stil, je prvenstveno obogatila arhitekturu podarivši joj jedne od najljepših gotičkih katedrala koje su svojim visokim, vitkim i šiljastim lukovima, kao i mnogobrojnim ukrasnim dodacima utjecale na izgled novog pisma.

	Textur	Rotunda	Schwa- bacher	Fraktur
a	Ɱ	Ɀ	Ɱ	Ɱ
d	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
g	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
n	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
o	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
A	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
B	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
H	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
S	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ

Slika 21. Gotičko pismo

Gotica je nastala iz karolinške minuskule, a bilo je prepoznatljivo po svojim lomljenim linijama koje su opisivale novu gotičku arhitekturu zbog čega se nije smatrala tipičnim nacionalnim pismom. Naprotiv, ona je još uvijek jedna od mnogih deformacija

latinice, karoline, a do XV. stoljeća se smatrala zajedničkim europskim pismom, dok se u Engleskoj i Francuskoj zadržala se do XVII. stoljeća. Goticom su bile pisane mnoge papinske bule, a njen utjecaj se mogao vidjeti i u mnogim knjigama, novinama, tjednicima te mnogim drugim tiskanim medijima. No, i danas je vidljiva uporaba gotice u svakodnevnom životu, pa je tako ona prisutna u zaglavljima mnogih uglednih svjetskih dnevnika kao što je *The New York Times*. Gotica je drugačije izgledala s obzirom na područje u kojem se koristila, pa je tako u Italiji, Francuskoj i Dalmaciji ona bila oblija te se nazivala *rotundom*, dok je u Njemačkoj, Nizozemskoj, Engleskoj i kontinentalnoj Hrvatskoj bila oštrija te se nazivala *tekstura*. Paleografija, pak, razlikuje liturgijsku goticu koja se koristila u liturgijskim knjigama, knjižnu goticu kojom su redovito pisani kodeksi, kurzivnu goticu koju obilježava nepravilni oblik te *bastardu* koja se smatra posebnim oblikom gotice koja zapravo predstavlja sredinu između knjižne i kurzivne gotice. U Hrvatskoj se gotica počela upotrebljavati već 1345. godine, a prvi dokument pisan romanskom goticom bio je Vatikanski hrvatski molitvenik koji je nastao 1400. godine. Za širenje gotičke misli u Hrvatskoj, najzaslužniji su bili cisterciti, red Katoličke crkve koji je održavajući kontakt s francuskom maticom vršio velik utjecaj na lokalno svećenstvo što je pogodovalo širenju utjecaja gotike i njenog pisma.

2.2.8. Humanistika

Krajem XIV. i početkom XV. stoljeća, u Europi se pojavio humanizam, sustav intelektualnih i moralnih uvjerenja koji cijelom čovječanstvu pridaje najvišu vrijednost. Naziv mu je došao od latinske riječi *humanus* što znači ljudski, uljudan i plemenit, a prvo se pojavio u Italiji.

a b c d e f g h i j k l m n o p q r s t u v w x y z

Slika 22. Humanistika

Već prije same pojave humanizma, sredinom XIII. stoljeća, javljaju se mnogi politički sukobi između papinstva i novih carstava, a kasnije je ona postala vidljiva na gotovo svim područjima zbog čega se, prema riječima francuskog povjesničara Jacquesa Le Goffa, smatra kako je XIII. stoljeće bilo posljednji impuls srednjovjekovlja. Humanizam je najavio optimizam te se on razvio na ideji duhovnog uzdizanja, slobode mišljenja i znanstvenih istraživanja, kao i racionalnost ljudskog razmišljanja. Osim toga, humanizam je poticao

proučavanje grčke književnosti, jezika i umjetnosti stavljajući naglasak na dostojanstvo čovjeka kao stvoritelja vlastite povijesti. Upravo širenje humanističkog optimizma koji je bio pravo osvježenje nakon pesimističnog srednjeg vijeka, počelo se težiti oslobađanju crkvenih dogmi čime čovjek kreće u istraživanje svijeta. Tim pothvatom došlo je do nastanka zemljopisa te osnivanja botaničkih i zooloških vrtova. Osvježenje koje je donio humanizam počeo se vidati i u pismu, pa je tako među prvima talijanski pjesnik Francesco Petrarca počeo svoja djela pisati nekim novim, nepoznatim pismom koje je izgledalo kao reforma karoline, a koje se smatralo kulturnim pismom idealnih proporcija i ljepote. Kasnije je to pismo nazvano humanistika, a nastala je u Firenci. Svoje korijene vuče od uncijale, poluuncijale i kapitale, a imala je dva oblika: kurzivni i knjiški oblik. Njen knjiški oblik je oponašao razvijenu karolinšku minuskulu, dok se nakon pojave tiska ona nazivala *antiqua* te je bila korištena za knjižni blok. Kurzivna humanistika koristila se većinski u Italiji i manje u tisku, a danas je poznata pod nazivom *italique*. Humanistika je iz Italija prešla u Hrvatsku nakon čega se preko Njemačke proširila cijelom Europom. Za potiskivanje knjižne gotice u Dalmaciji bilo je potrebno stotinjak godina, a veliki utjecaj na to je imala rezidencija pape Eugena IV. Smatra se da je on počeo pisati jednim tipom pisma koji je bio sličan humanistici što se kasnije komunikacijom s papinskom kurijom proširilo na svećenstvo i ostale hrvatske pisce kao što su Marko Marulić, Petak Hektorović te mnogi drugi. To prijelazno pismo nazivamo semigotika ili predhumanistika, a u Dalmaciji se koristila sve do dolaska prave humanistike što se dogodilo u XV. stoljeću. Nasuprot tome, u sjevernoj Hrvatskoj humanistika se počela koristiti nakon pojave tiskarskog stroja.

Humanistika se udomaćila u zapadnoj Europi s iznimkom Njemačke koja je goticu dugo držala nacionalnim pismom. Sama humanistika se nije previše mijenjala te nam je danas poznata kao suvremena latinica. Tijekom dva tisućljeća korištenja, pismo je poprimilo svoj prikladan izgled, a karakteriziraju ga jednostavnost, brzina pisanja i čitljivost što je bio rezultat mnogih promjena čime se može zaključiti kako je latinica pismo idealnih mjera. Smatra se kako bi se svaki dodatni pokušaj pojednostavljivanja pisma doveo do otežanog čitanja te usporavanja njegovog pisanja. “Također ne treba ispustiti iz vida kako su sva historijska pisma nastala u skriptorijima iz pera dugogodišnjih profesionalnih kaligrafa i umjetnika koji su nerijetko posvetili čitav svoj život upravo izradi samo jednog segmenta ponekog pisma koje danas smatramo legendarnim” (Brčić, 2016, str. 43.).

2.3. Hrvati i pismo

Kada se govori o grafiji hrvatskog jezika, važno je napomenuti kako je cijela njena srednjovjekovna književnost i pisana kultura tropismena. Ona se sastoji od glagoljaških tekstova koji potječu iz XI. stoljeća, ćirilčkih koji potječu iz XII. stoljeća te latiničkih iz XIV. stoljeća.

2.3.1. Glagoljica

Glagoljica je nacionalno pismo Slavena koje je nastalo polovicom IX. stoljeća, a u Hrvatskoj se zadržala sve do XIX. stoljeća čineći tako posebno mjesto hrvatske kulture. Njena uporaba nije bila samo ograničena prostorom današnje Hrvatske, već je sezala sve do Moravske, Češke, Bugarske, Panonije, Makedonije i Bosne. Hrvatima je ona posebno značajna zato što je upravo njome pisana prva hrvatska tiskana knjiga, *Misal po zakonu rimskog dvora* iz 1483. godine. Ono što glagoljicu određuje kao hrvatskim pismom jest činjenica kako je u prethodno spomenutim krajevima bila korištena samo do XII. stoljeća, dok se na području Hrvatske zadržala puno duže. Prema Darku Žubriniću postoje 42 teorije o nastanku glagoljice, no ona koja je općeprihvaćena je, tako zvana, egzogena teorija Isaaca Taylora i Vatroslava Jagića. Ova teorija se još naziva i Taylor-Jagićeva teorija, a prema njoj je glagoljica nastala prema grčkom alfabetu, dok se sa sigurnošću može tvrditi kako je naziv *glagoljica* prvi put upotrijebljen 1626. godine u pismu franjevca Franje Glavinića. Riječ *glagoljica* ima korijene u staroslavenskoj riječi *glagoljati* što znači govoriti. No, 1047. godine svećenik Upyr Lihi u Proročkim knjigama s tumačenjem spominje neke tekstove pisane glagoljicom, a pismo kojim su pisani naziva kurilovicom. Danas se pretpostavlja kako se izraz odnosio na glagoljicu budući da je on sam pisao na ćirilici.

Postoje tri pravca u kojima se odvijalo istraživanje genealogije, odnosno povijesti nastanka, glagoljice: egzogeni, endogeni i egzogeno-endogeni. Prema egzogenom pravcu uzor za njen nastanak je bio neki vanjski sustav, dok su prema endogenom pravcu osnovni elementi glagoljice nastali pod utjecajem nekim unutarnjim uvjetima. Egzogeno-endogeni pravac, postanak glagoljice tumači na način da je ona nastala dijelom zbog nekog vanjskog sustava iz kojeg su nastali svi ostali grafemi. U znanstvenim krugovima danas je uvriježeno stajalište kako je začetnik glagoljice bio sv. Ćiril, a svaka nedoumica o tome je potpuno uklonjena u XIX. stoljeću kada su ju potvrdili Vatroslav Jagić i Isaac Taylor. Postanak glagoljice veže se u moravskog kneza Rastislava koji je osmislio model prema kojoj će se širiti kršćanska vjera odupirući se kralju Ljudevitu Njemačkom. Prema tom modelu samostalna Moravska država je sa svojim pukom i vlastitim liturgijskim jezikom trebala postati sredstvo obrane. Kako bi to

ostvario, knez Rastislav je tražio od cara Mihajla biskupe i svećenike koji će propovijedati kršćanstvo na slavenskom jeziku te mu je car poslao svetu braću, Ćirila i Metoda koji su sastavili prvo slavensko pismo, glagoljicu. Prvotno je ona bila sastavljena na jeziku makedonskih Slavena iz okolice Solina na kojem je počeo prevoditi najnužnije crkvene knjige. Time je nastao prvi slavenski književni jezik koji je postavio temelje za buduće slavenske književnosti.

U Hrvatskoj se glagoljica udomaćila nešto kasnije, nakon što je prošla mnoge transformacije, no Hrvati i jesu naučili pisati dosta kasno. Najznačajniji primjer glagoljaškog pisma je slavna *Bašćanska ploča* nastala oko 1100. godine u crkvi sv. Lucije u Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku. Javnosti ju je predstavio 1851. godine Ivan Kukuljević Sakcinski. Također, postoji još nekoliko hrvatskih spomenika pisanim glagoljicom. Jedan od njih i *Plominski natpis* iz XI. stoljeća. To je reljef s glagoljskim natpisom koji svjedoči koegzistenciji ilirsko-rimske i slavenske kulture, dok mu je glagoljski natpis dodan kasnije, a svjedoči o ranom ispreplitanju dvaju kulturnih zakona u Hrvatskoj. Ploča je dio vanjskog zida crkve sv. Jurja u Plominu, a prikazuje Silvana, ilirsko-rimskog boga Flore i Faune. Pretpostavlja se kako su tadašnji stanovnici Plomina smatrali kako ploča prikazuje sv. Jurja te su prema tome nazvali svoju crkvu. Druga dva spomenika pisana glagoljicom su *Krčki natpis* i *Valunska ploča* koji su nastali u približno istom razdoblju. Hrvatski paleograf Branko Fučić utvrdio je da je *Valunska ploča* s otoka Cresa najstariji hrvatski epigrafski spomenik, a nastala je u XI. stoljeću. Krčki natpis je prvobitno bio ulomak veće kamene ploče koji svjedoči o podizanju građevine benediktinaca glagoljaša, a ono što je kod njega najznamenitije je to što bilježi tri stara hrvatska imena, a to su Dobroslav, Radonja i Rugota. S druge strane, *Valunska ploča* je nadgrobni spomenik jedne lokalne obitelji, a posebna je po tome što je njen kratki tekst dvojezičan, sadrži hrvatski i latinski jezik, te je pisan glagoljicom i latinicom. Također, na njemu su navedena imena triju obiteljskih naraštaja, bake Tjehe, Sina Bratohna i unuka Juna. Ovaj primjer svjedoči o suživotu starog stanovništva romanskog govornog područja i novog stanovništva koje je govorilo hrvatskim jezikom. Osim ovih prethodno navedenih glagoljaških spomenika, vrlo je važno spomenuti i *Vinodolski zakonik* koji se smatra najvažnijim hrvatskim pisanim glagoljaškim djelom. On je skup pravnih odredbi i normi običajnog prava vinodolskih općina koji je nastao oko 1288. godine, no nije sačuvan u izvornom obliku zbog čega postoji njegov prijepis na glagoljici iz druge sredine XVI. stoljeća. Najljepšim i najbogatijim ilustriranim pisanim djelom hrvatske glagoljaške povijesti smatra se *Hrvojev misal*. To je “hrvatski glagoljski kodeks koji je pisan na 247 pergamenata u folio formatu sa 96 minijatura i 380 inicijala” (Brčić, 2016, str. 52.). Talijanski povjesničar

Giuseppe Prage otkrio je kako ga je pisao pisar Butko te se pretpostavlja da se radi o zadarskom pisaru Butku Budonjiću. No, hrvatski povjesničar Kruno Prijatelj je izražavao sumnju s Prageovom pretpostavkom. Misal je pisan ustavnim glagoljicom između 1403. i 1404. godine koju je za crkvu sv. Mihovila u Splitu naručio bosanski vojvoda i splitski herceg Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Posebnost ovog misala je da su u pozadini triju minijatura iz Kristova života prikazane zidine Splita, odnosno Dioklecijanove palače. Također, važno je spomenuti i *Misal kneza Novaka* kao jedan od najznačajnijih glagoljaških djela. Nastao je 1368. godine, a izradio ga je glagoljaški humanist i krbavski knez Novak Disislavić. Misal je bio pisan za otkupljenje njegove duše kao zavjetni dar crkve u kojoj će biti pokopan. Pisan je zreloom ustavnim glagoljicom na 270 listova od čega je posebna srednjovjekovna naracija o smrti pod nazivom *Dies Irae*, prevedeno kao Dan gnjeva, a koji se pojavljivao kao himen, hvala, u latinskim misalima u Europi više od sto godina prije.

Glagoljica se, s obzirom na svoje tisućljetno postojanje, mijenjala s obzirom na materijal na kojem je pisana te s obzirom na svrhu za koju se koristila. Danas razlikujemo dvije vrste glagoljice, oblu i uglatu. Suvremena paleografija se s tom podjelom ne slaže, smatrajući kako je, tako zvani, trokutasti oblik glagoljice stariji od oble koja je nastala iz neke vrste pisma koje još nije poznato. Do tog zaključka se došlo zbog činjenice da njena pojedina slova nalikuju na neka druga koja već postoje, kao što su gotska, asirska, latinska i grčka. Cijela ova teza je potkrijepljena spoznajom kako obla glagoljica nije potpuno okrugla, već sadrži i trokutaste elemente. Uglata glagoljica se još naziva i hrvatskom glagoljicom zato što je potpuno nastala na hrvatskom području na prijelazi iz XI. u XII. stoljeće, a nastala je na osnovi oble. Njena grafička analiza pokazala je kako je ona sastavljena od tri osnovna geometrijska lika i njihovog međuodnosa. Njihova simbolika ima korijene u kršćanskoj vjeri, a oni su: trokut, krug i četverokut. Krug simbolizira savršenost i cjelovitost, dok je njegova simbolika u kršćanstvu Božja potpunost i vječnost, odnosno nešto što nema ni početka ni kraja, nešto što je beskonačno. Četverokut je simbol četiri prirodna elementa: vatre, vode, zemlje i zraka te je znak onodobno poznatoga Svijeta. Osim toga, unutar njegovog broja četiri, nalaze se i godišnja doba te ciklusi života. Trokut simbolizira Sveto Trojstvo i Božju providnost.

Slika 23. Obla glagoljica

Uglata glagoljica je svoju primjenu uglavnom imala kao ustavno pismo čemu svjedoče mnogi dokazi, a odavno je priznata kao hrvatsko autohtono pismo čemu svjedoče mnogi dokazi. Pa je tako Richard Daniel objavio u Londonu 1644. godine knjigu najpoznatijih pisama svijeta među koje je uvrstio i hrvatsku uglatu glagoljicu. Osim toga, vrlo je značajno da je talijanski enciklopedist Giovanni Battista Palatino u drugom izdanju svoje knjige *Libro Nuovo* u Rimu 1545. godine predstavio glagoljicu nazivajući je *buchuizza*, bukvice, i opisujući je različitom od svih dotad poznatih pisama. Specifičnost glagoljice koja ju karakterizira su njene ligature, odnosno spojnice ili sljubljenice.

Ɱ	A (az)	1	Ɱ	O (on)	80
Ɱ	B (buki)	2	Ɱ	P (pokoi)	90
Ɱ	V (vidi)	3	Ɱ	R (rei)	100
Ɱ	G (glagole)	4	Ɱ	S (slovo)	200
Ɱ	D (dobro)	5	Ɱ	T (trdo)	300
Ɱ	E ((j)est)	6	Ɱ	U (uk)	400
Ɱ	Ž (živite)	7	Ɱ	F (frt)	500
Ɱ	3 (zelo)	8	Ɱ	H (hir)	600
Ɱ	Z (zemla)	9	Ɱ	ω (ot)	700
Ɱ	Ī (iže)	10	Ɱ	Št, Šć, Ć (šća)	800
Ɱ	I (i)	20	Ɱ	C (ci)	900
Ɱ, Ɱ	Đ, J (je)	30	Ɱ, Ɱ	Č (črv)	1000
Ɱ	K (kako)	40	Ɱ	Š (ša)	2000
Ɱ	L (ljudi)	50	Ɱ	poluglas ((j)er)	3000
Ɱ	M (mislite)	60	Ɱ	Ja, Je (jat)	4000
Ɱ	N (naš)	70	Ɱ	Ju (jus)	5000

Slika 24. Uglata glagoljica

Uglata glagoljica odiše svojom geometrijskom čistoćom u kojoj dominiraju jednostavni potezi koji su utemeljeni na horizontalama i vertikalama, a njena simetričnost dozvoljava sjedinjenje više znakova u jedno slovo. Taj proces se odvijao vrlo spontano te su se mnogi pisari samovoljno odlučivali za spajanje višeslovnih spojenica što su primjenjivali najčešće na slovima koja su imala zajedničke oblikovne linije. Po najvećoj upotrebi ligatura, njih čak 250 lijevanih višeslovnih spojenica, u europskoj povijesti tiskarstva jedinstven je *Brozićev brevijar* nastao u Veneciji 1561. godine. Upravo to spajanje slova u neko novo slovo kasnije se počelo primjenjivati kako u Hrvatskoj, tako i u drugim slavenskim zemljama, prilikom prijelaza na latinicu. To možemo uočiti u pisanju današnjih digrama kao što su *nj*, *lj* i *dž*.

Glagoljica danas čini važan element hrvatske nacionalne baštine i kulture te je jedan od nekoliko ustaljenih nacionalnih simbola koji su poznati i na svjetskoj razini. Svaka razvijenija kultura bila je posebna po svom vlastitom pismu koje je često bilo vezano uz jezik. Dolaskom Hrvata na područje koje su nastanili nisu prakticirali današnju vjeru, već se tek

tijekom kristanizacije u VII. i VIII. stoljeću javila potreba za pismom te su Hrvati putem glagoljice prihvatili kršćanstvo. Hrvatima je danas u svakodnevnom životu gotovo nezamislivo sresti glagoljaška slova ili pletere zbog čega je na budućim generacijama odgovornost “da njeguju glagoljašku baštinu i ne dozvole općim globalizacijskim trendovima da ju gurnu u sivilo zaborava, kao još jednu zgodnu priču za laku noć” (Brčić, 2016, str. 55.).

2.3.2. *Ćirilica*

Glagoljica je vrlo brzo nestala s paleografske karte Balkana te ju je zamijenila ćirilica, najznačajnije pismo ovoga kraja. Ona se održala sve do današnjih dana te je postalo nacionalno pismo nekoliko slavenskih naroda, pretežno onih koji su prihvatili istočno kršćanstvo, kao što su Bjelorusi, Bugari, Crnogorci, Makedonci, Rusi, Rusini, Srbi i Ukrajinci. Također, i neki drugi narodi su je prihvatili kao što su Abhazi, Azerbajdžanci, Čečeni, Kurdi, Tatari te mnogi drugi. Ćirilica se udomaćila prodorom kršćanstva, iako ih je više prešlo na islam. Nastanak ćirilice se pripisuje sv. Ćirilu, iako su neki znanstvenici skloniji njenom pripisivaču Ćirilovom bratu Metodu i njegovom učeniku sv. Klimentu. Nastala je u Bugarskoj oko 900. godine na poticaj cara Simeona Velikog. Ćirilica se na istok proširila prodorima kršćanstva, a ime je dobila u XV. stoljeću u kijevskoj školi, dok je sve do XI. stoljeća ime dijelila s glagoljicom kurilovica. Najstarijim ćiriličkim spomenikom smatrao se *Samuilov natpis* koji je 993. godine pronađen u Makedoniji, no nova istraživanja su pokazala kako je *Humačka ploča* pronađena kod Ljubuškog ipak starija. Staroslavenska ćirilica ima korijene u grčkom uncijalnom pismu s kraja IX. stoljeća, a vrlo često je nazivana ustavnim pismom. Njena prva verzija se sastojala od grčke uncijale iz koje su preuzeta 23 slova i 14 slova oble glagoljice koje su koristili, a nisu bili dio grčkog jezika. Ćirilica se razvila u crkvenu i svjetovnu azbuku vođena mnogim promjenama, a krajem XIV. stoljeća je poprimila izgled i cjelovitost kakva se koristi i danas. U Hrvatsku je ćirilica došla vrlo rano, krajem XI. i početkom XII. stoljeća, a prvo se nastanila na područje od Dalmacije do središnje Istre. Kasnije se povlačenjem pravoslavlja proširila na istok te se uglavnom zadržala u središnjoj i istočnoj Bosni.

Аа Бб Вв Гг Дд Ђђ Ее Жж Зз Ии Јј
 Aa Bb Vv Gg Dd Đđ Ee Žž Zz Ii Jj
 Кк Лл Љљ Мм Нн Њњ Оо Пп Рр
 Kk Ll Llj Mm Nn Nnj Oo Pp Rr
 Сс Тт Ћћ Уу Фф Хх Цц Чч Џџ Шш
 Ss Tt Ćć Uu Ff Hh Cc Čč DŽdž Šš

Slika 25. Ćirilica

2.3.3. Bosančica

Bosančicu još nazivamo i kurzivnom brzopoteznom ćirilicom, a najstariji napis njome pisan je *Poljički statut*, koji se uz *Vinodolski zakonik* smatra najvrjednijim hrvatskim normativnim pravno povijesnim spomenikom. Njime su se određivali odnosi u zakonodavstvu od Mletačke Republike pa sve do Napoleonove vlasti na početku XIX. stoljeća. Smatra se da je nastao oko 1440. godina, a pisan je na 64 papirne folije. Prvi put je u potpunosti upriličen 1859. godine, a tiskan je 1890. godine u Jagićevom *Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium* nakon temeljite revizije prijevoda i redoslijeda paragrafa. Nastala je na elementima glagoljice i latinice, a njome se pisalo uglavnom u Poljicama, srednjoj Dalmaciji, Dubrovniku i području franjevačke provincije Bosna Srebrena između XV. i XIX. stoljeća. Naziva se bosančicom, bosanicom, poljičicom, bukvicom ili hrvatskom ćirilicom. Uz glagoljicu i ćirilicu, bosančica se također smatra hrvatskim narodnim pismom. Karakteriziraju je čitljivost jer svakom slovu pripada samo jedan glas, čvrstoća, oštri potezi i izražene vertikale. Koristili su ju hrvatski glagoljaši i velikaši za svoju osobnu prepisku, a splitska kancelarija je imala posebnog pisara koji se njome služio prilikom dopisivanja sa župnicima, dok su ju osmanski časnici koristili u prepisci s hrvatskim službenicima. Za istraživanje i upoznavanje bosančice najviše zasluga ima hrvatski arheolog i povjesničar Ćiro Truhelka. On je bosančicu proučavao od 1889. godine, a samu je opisao kao pismo koje “nije narod u školi naučio niti je škola nad njim bdila... već je pismo, kao i narodna pjesma, narodna priča,

prelazilo predajom od oca na sina, od koljena na koljeno” (Brčić, 2016, str. 58.). Bosančica se razvijala na istim temeljima iz prvotne dotjeranosti te je uvijek ostala narodno pismo.

Slika 26. Bosančica

2.4. Pisanje

“Pisanje je djelatnost izražavanja vlastitih misli i osjećaja sustavom znakova koji se naziva pismo.” (Bežen, Reberski, 2014., str. 20.) Pisanje je, također, i jezična djelatnost u koju su uključene tjelesne djelatnosti, motorička i vidna, te psihička djelatnost, a ona predstavlja skup znanja i vještina. “Pretpostavlja poznavanje slova određenoga jezika i pisma, pravopisnih znakova, pravopisnih pravila, glasovnoga, gramatičkoga i rječničkoga ustroja određenoga jezika i zakonitosti oblikovanja teksta (Rosandić, 2002., str. 11.). Pisanje, osim slova, odnosno abecede, pretpostavlja i poznavanje pravopisnih znakova, a to su: točka (.), upitnik (?), zarez (,), uskličnik (!), dvotočje (:), crtica (-), spojnica (-), zagrade () te mnogi drugi. Pisanje je posebna vrsta djelatnosti koju koristimo kako bismo nekome prenijeli neku

poruku ili više njih. Ona podrazumijeva osobu koja piše, odnosno pisca, i čitatelja, odnosno osobu koja čita primljenu poruku. Pisana komunikacija ne zahtjeva neposrednu prisutnost osobe koja prenosi poruke te dopušta i traži zaustavljanje procesa pisanja u oblikovanju poruka. Isto tako, pisanje zahtjeva i potpunu dovršenost zato što ne nudi opciju dopunskih sredstava za dodatno izražavanje poruka. Postoje i drugi načini prenošenja poruka kao što su pomorski signali, šifre, Morseova abeceda te mnogi drugi, no jedino je pisanje kompleksan sustav koji zahtjeva i učenje tehnike pisanja simbola i način izražavanja. Zbog toga, učenik prilikom učenja pisanja svladava tehniku pisanja te uči značenje, oblik i funkciju kako slova, tako i samih riječi. Upravo time je pisanje vrlo važna aktivnost kojom djeca razvijaju intelektualne i motoričke sposobnosti. U pisanju tiskanih i pisanih rukopisnih slova sudjeluje mnogo dijelova tijela. U prvom redu je to desna, odnosno lijeva ruka, a posebno mišići prstiju i šake te mišići nadlaktice i podlaktice, a zatim i sam moždani centar. Učenici u prvom razredu osnovne škole imaju vrlo pokretljive mišiće prstiju i šake, no nemaju razvijenu koordinaciju koja je potrebna kako bi pisali. Ona se razvija tek kasnije, odnosno stječe se vježbanjem pisanja je čiji cilj da pisanje postane automatizirana, odnosno stečena navika. Pokreti djece prilikom početnog pisanja su neusklađeni zbog čega, vrlo često, prekidaju pisanje ili ga usporavaju. Rezultat takvog pisanja su nespretna, neujednačena i neugledna slova, a uzrok tome je nesigurnost djece i strah od pogreške. Pisanje se, tehnički, može učiti na dva načina, a to su povlačenjem linija s promjenjivim pritiskom i povlačenje s ujednačenim pritiskom. "Svaki od tih načina razlikuje se po vrsti i broju pokreta te po obliku slova i sredstvima pisanja koji svakom od tih načina najbolje odgovaraju" (Bežen, Reberski, 2014, str. 21.). Pisanje s promjenjivim pritiskom se primjenjuje prilikom pisanja pisma koje se sastoji od tankih i debelih crta. Debele crte se u ovom načinu ostvaruju pojačanim pritiskom pisaljke te se vuku prema dolje, dok se tanke crte vuku prema gore sa smanjenim pritiskom pisaljke na podlogu. Suprotno ovom načinu pisanja je pisanje ujednačenim pritiskom koji se sastoji od povlačenja ravnomjernih crta koje čine slova. Dakle, ovim načinom pisanja ne mijenja se način pritiska pisaljke na podlogu što rezultira jednakom debljinom svih crta. Upravo zbog toga je ovaj način pisanja puno manje zahtjevan od prvog načina te omogućuje lakše učenje pisanja i postizanje čitljivog rukopisa. Pisanje promjenjivim pritiskom omogućavalo je uvježbavanje krasopisa, kaligrafije ili lijepog pisanja koje je nekada bilo dio školskog sustava. Međutim, sve su europske zemlje prešle na pisanje ujednačenim pritiskom, pa tako i Hrvatska početkom 1970. godine čime je krasopis nestao iz školskog sustava. Od tada je opće prihvaćena tehnika pisanja ujednačenim pritiskom, a u početnicama prevladavaju kosa slova. (Bežen, 2002., str. 18.)

Na temeljima proučavanja suvremene psihologije, utvrđeno je da pripreme za učenje pisanja počinju još u drugoj godini života. Prema tome razlikujemo dvije etape razvoja početnog pisanja. Prva etapa je predškolska etapa kojom je obuhvaćeno predškolsko razdoblje, dakle razdoblje od 2. do 6. godine djetetova života. Naime, već se u tom razdoblju dijete izražava šaranjem i crtežima kojima kasnije pridaje određena značenja. Dijete u ovom razdoblju, također, povezuje crtanje i govor zbog čega odraslima objašnjava i priča što predstavlja njegov crtež koji je odraslima nerazumljiv. U kasnijem razdoblju ove etape dijete će stvoriti i svoje izmišljeno pismo, oponašati pisanje slova i brojki te na taj način glumiti slanje poruka. Upravo zato je ova etapa vrlo važna za uspješno svladavanje čitanja i pisanja u prvom razredu. Učitelj će već prvim kontaktom s djetetom znati do koje razine ove etape je dijete došlo, a viši stupanj poznavanja slova u prvom razredu će imati ona djeca čiji su roditelji i odgojitelji u ovoj etapi poticali izražavanje crtanjem i koja su sama otkrila slova u svojim slikovnicama. Druga etapa razvoja početnog pisanja je školska etapa koja se najviše ispoljava u prvom razredu osnovne škole. Njeno trajanje nije strogo određeno, već ona završava za svako dijete individualno. Njen završetak određuje djetetovo postignuće sposobnosti samostalnog stvaranja teksta. “U njoj dijete uči pisati sustavom metoda početnog čitanja i pisanja koje primjenjuje učitelj, a podupiru roditelji, uz pomoć početnice i ostalih nastavnih izvora i sredstava” (Bežen, Reberski, 2014., str. 22.). Dijete u nastavi početnoga pisanja prvo usvaja grafemski sustav jezika i oblikovanje pisanih poruka. “Taj se proces nastavlja na svim stupnjevima školskoga sustava u osmišljenoj metodičkoj strategiji” (Rosandić, 2002., str. 15.).

Termin “pisanje” prije šezdeset godina i danas ima dva različita značenja. Prije šezdeset godina se pod tim terminom podrazumijevala tehnika pisanja, a danas se on odnosi na sve jezične razine, od početnog pisanja slova i riječi, preko pisanja rečenica, pa sve do pisanja teksta. “Vještina pisanja potpuno je nova činjenica u iskustvu učenika” (Visinko, 2010., str. 73.). Upravo zato su prva četiri razreda osnovne škole te prelazak učenika u 5. razred, vrlo osjetljivo i važno razdoblje zato što tijekom njega učitelji sudjeluju u vođenju učenika na putu od govorne prema pisanoj riječi. Prilikom tog putovanja, učitelji se vode osviještenim znanjima o odnosu govorenja i pisanja. Lav Vigotski je naveo kako je odnos između govora i pisma vrlo dijakronijski, što znači da pisana uporaba jezika proizlazi iz govorne uporabe jezika. Dakako, postoji velika razlika između govorne i pisane uporabe jezika. Naime, govoreni jezik trajno ostaje ispred pisanog i to u prosjeku od šest do osam godina. Nadalje, govorenje je uvijek motivirano nekom situacijom, dok pisanje zahtjeva neki određeni kontekst čime se pisanje definira kao visok stupanj apstrakcije. Ono, također, ne

slijedi govorenje u cijelosti jer je tijekom zapisivanja vrlo teško prenijeti svu sintetičnost govorne upotrebe jezika što se ostvaruje korištenjem interpunkcijskih znakova. Upravo iz ovoga je vidljivo zašto je pisanje zahtjevno učenicima. Oni su navikli imati sugovornika te su navikli koristiti sve vrednote govornog jezika koje u pisanju ne mogu primijeniti.

2.5. Kultura pisanja

Kultura pisanja ima svoje temelje u zakonitostima pisanoga jezika koji se sastoji od pravopisne, gramatičke, stilističke i leksičke norme te funkcionalnih stilova i oblika izražavanja. Ona uključuje mnoga znanja. Prvo što uključuje je znanje pravopisnih pravila, odnosno pravila po kojima se fonemi prijenose u grafeme. Također, ona uključuje i poznavanje gramatičke norme koja se definira kao “ukupnost gramatičkih pravila izvedenih iz jezične prakse i normativne gramatike standardnoga jezika” (Rosandić, 2002, str. 13.). Osim toga, kultura pisanja podrazumijeva i znanje leksičke norme, točnije korištenje leksičkih jedinica u određenim funkcionalnim stilovima. Ona uključuje i poznavanje zakonitosti prema kojima se oblikuje tekst, a one su propisane tekstnom lingvistikom. Ovdje se govori o logičkoj i jezičnoj organizaciji poruka u određenoj vrsti teksta koja uključuje osobnost osobe koja tekst piše, odnosno njenu duhovnu i tjelesnu osobnost, znanje o predmetu koji piše, njen odnos prema temi, poznavanje vrste teksta kojim se izražava te njenu jezičnu spremnost. Cijeli proces učenja pisanja teži razvijanju kulture pisanja. Njeni pokazatelji su: oblikovan grafemski sustav; stupanj usvojenosti pravopisne norme u cjelini; stupanj usvojenosti gramatičke norme standardnoga jezika na morfološkoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini; stupanj usvojenosti stilističke norme; stupanj usvojenosti znanja o tekstu; stupanj kritičkog odnosa prema vlastitome i tuđem tekstu; sposobnost uočavanja i vrednovanja značajki teksta te sposobnost uočavanja pogrešaka u tekstu. (Rosandić, 2002.)

2.6. Pismo u školskom sustavu

Ranija pisma koja su se koristila u školskom sustavu nisu bila jasno definirana te su, vrlo često, bila odabirana prema osobnom izboru autora početnica bez prethodne temeljne analize. U suvremeno doba počelo se ovom problemu u europskim zemljama poklanjati puno više pažnje što je rezultat mnogim novim spoznajama na području dječjeg razvoja te psiholingvistike i tipografije. Rezultat toga je pojava novih školskih pisama u zemljama Europe. Kada se sva ta pisma pogledaju, vrlo je jasno vidljivo da se ona temelje na unaprijedenom pristupu koji je prilagođen okolini, uvjetima i znanstvenim spoznajama uz poštivanje nacionalne tradicije. U pismu je potrebno usklađivanje jezičnih i oblikovnih

aspekata zato što svaki jezik u svoje pismo unosi određene specifičnosti. Pristupi se, zbog toga, u raznim zemljama razlikuju, ali ono što je svima jedinstveno je što svi teže pojednostavljanju pisma te izostavljanju nepotrebnog i grafomotorički prezahtjevnog. Kako bi se oblikovalo pismo koje bi bilo prikladno za njegovo početno poučavanje, trebaju se proučiti jezični, oblikovni i grafomotorički aspekti pri čemu je najvažnije na početku odrediti prioritete kako bi se mogla definirati strategija. Najveća važnost u cijelom ovom procesu je poučiti učitelje jer je na njima najveća odgovornost da daju prvu i najvažniju informaciju te da usmjeravaju, vode, provjeravaju i ispravljaju učenike u ovom procesu. Formiranje samo pisma nije dovoljno, već je potrebno odrediti upute te razviti metode i nastavna pomagala kao što su priručnici za učitelje, vježbenice, slovarice, radni listovi, pisanke i slično.

Grafemski sustav hrvatskog jezika prvi put je standardiziran tek 2013. godine kada su standardna školska slova uvrštena u Hrvatski pravopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Ona su bila rezultat prvog znanstvenoistraživačkog projekta pod nazivom *Jezično-likovni standardi u početnom čitanju i pisanju na hrvatskom jeziku* koji je proveden na Učiteljskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu u razdoblju od 2006. do 2014. godine. “Ta slova služe opismenjavanju u svim osnovnim školama u Republici Hrvatskoj te obvezuju autore početnica i izdavače da slova budu uvrštena u udžbenike” (Budinski, 2019., str. 37.). To se i dogodilo te su od školske godine 2014./2015. ona uvrštena u sve udžbenike, a u okviru stručnog usavršavanja provedena je edukacija učitelja o njihovom pisanju.

“Slovo je pisani znak za jezični glas” (Rosandić, 2002., str. 11.). Službeno pismo u Republici Hrvatskoj je latinica te se ona sastoji od 30 slova, a ona je pretežno fonetska.. Od njih je 27 jednoslova i 3 dvoslova, odnosno 3 su znaka za jedan glas, fonem, koji se zapisuje uz pomoć dva grafema, odnosno slova. Vrlo je važno istaknuti kako se dvoslovi u hrvatskom jeziku ne spajaju, približavaju, podvlače jedan ispod drugog ili na bilo koji način posebno tretiraju. Oni se pišu s normalnim razmacima kao da se radi o dva samostalna grafema. “Dakle, “dž”, “lj” i “nj” nisu spojenice ili ligature već dvoslovi ili digrafi” (Bežen, Reberski, 2014., str. 75.). Slova u hrvatskom jeziku se navode dogovorenim redom koji nazivamo abeceda te u njemu razlikujemo velika i mala slova, pisana i tiskana slova, uspravna i kosa slova te debela i tanka slova. Abeceda se definira kao slovored, odnosno ukupan popis grafema ili slova. “Tiskana slova upotrebljavaju se u strojnom zapisu i u rukom pisanome zapisu, a pisana slova upotrebljavaju se samo u rukom pisanome zapisu” (Hrvatski pravopis, 2013, str. 37.). Hrvatski se jezik može zapisivati i drugim pismima, pa se tako u povijesti koristila glagoljica i hrvatska ćirilica. Također, slijepe i slabovidne osobe koriste Brailleovo pismo, a gluhe i nagluhe osobe jednoručnu i dvoručnu abecedu.

Autor standardnih školskih pisama je izv. prof. art. Siniša Reberski koji je oblikovao formalna i rukopisna pisma tako što ih je pojednostavio izostavljanjem suvišnih i grafomotoričkih prezahtjevnih dijelova. Reberski je na taj način omogućio brže i jednostavnije usvajanje početnog pisanja.

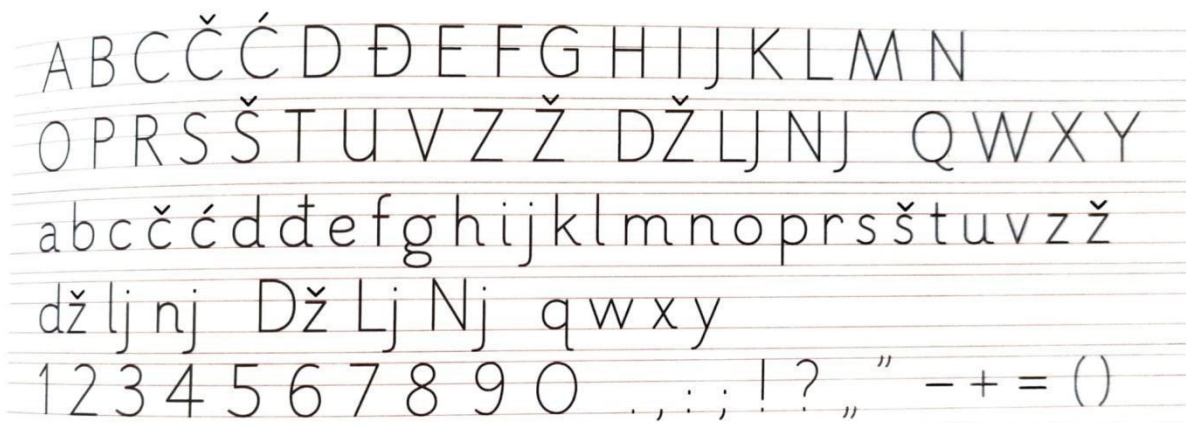
U hrvatskom jeziku, kako bismo čitali i pisali, koristimo 108 slovnih znakova. Njih čine 27 velikih formalnih slova, 27 malih formalnih slova, 27 velikih rukopisnih slova te 27 malih rukopisnih slova. U hrvatska standardna školska pisma koja se koriste za početno poučavanje čitanja i pisanja ubrajamo: školsko formalno uspravno pismo, školsko formalno koso pismo, školsko rukopisno koso pismo te školsko rukopisno uspravno pismo.

2.6.1. Školsko formalno pismo

Školska formalna ili “tiskana” slova sastavljena su od dvije inačice latinice koja potječe iz različitih razdoblja. Prva inačica je majuskula, odnosno velika slova koja su nastala u antičkom Rimu, dok je druga inačica, minuskula ili mala slova, nastala u srednjem vijeku. “To je dvostruka abeceda koja je naknadno spojena i stilski ujedinjena, a njezin oblik i forma koju danas poznajemo formirani su tijekom prošlog stoljeća” (Bežen, Reberski, 2014., str. 88.). Formalna ili tiskana slova upotrebljavamo u strojnom zapisu i u rukom pisanom zapisu. Najvažnija osobina ovog pisma je to što ono predstavlja most prema svim drugim inačicama latinice i korijenske oblike slova latinice, a koristimo ga za poučavanje početnog čitanja i pisanja. Njega u školskom sustavu pronalazimo u obliku dvije inačice, a to su školsko formalno uspravno pismo i školsko formalno koso pismo.

2.6.1.1. Školsko formalno uspravno pismo

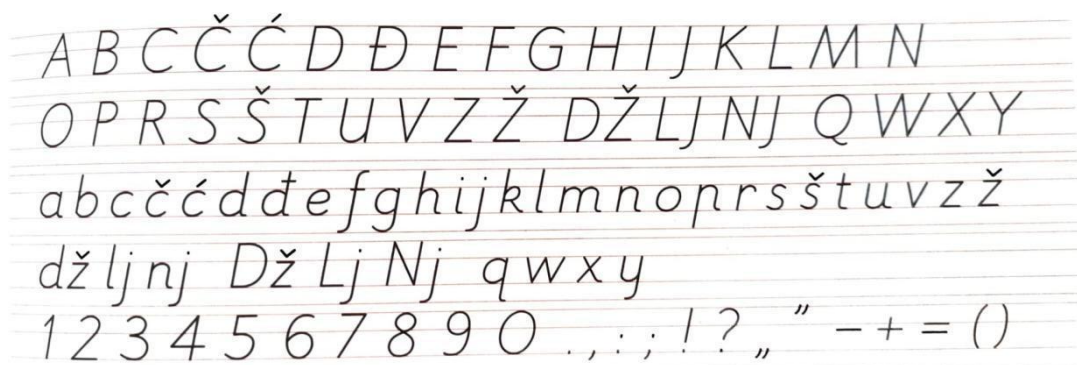
“Školsko formalno uspravno pismo osnovno je pismo za početno učenje pisanja i čitanja” (Hrvatski pravopis, 2013., str. 4.). Njegovi oblici su maksimalno pojednostavljeni te ne sadrže ukrasne elemente. Oni, također, predstavljaju temeljne oblike slova za sva druga pisma. Školsko formalno uspravno pismo sastoji se od minuskulnoga i majuskulnoga alfabetu, dok se velika slova smatraju pravom majuskulom te se mogu pisati i samostalno. Školsko formalno uspravno pismo koristimo kada želimo da ono što pišemo bude čitko, uredno i čitljivo svima.

Slika 27. Školsko formalno uspravno pismo

2.6.1.2. Školsko formalno koso pismo

Školsko formalno koso pismo je nakošena izvedba uspravnog pisma, a predstavlja prijelaz između formalnog i rukopisnog pisma. Slova se u njemu međusobno ne vežu, već se njihovim oblikom samo ostvaruje dojam kao da su ona međusobno povezana. Kosa inačica školskog formalnog pisma predstavlja i osnovu svih kurzivnih pisama zbog čega u njemu možemo pronaći kurzivni oblika slova “a”, “g”, “k” i “p”. Ova četiri slova su u 14. i 15. stoljeću prilikom pojave prvih kurzivnih pisama dobila novi oblik koji je bio jednostavniji za pisanje te ostavlja dojam jače povezanosti. Zbog toga se, od tada, mogu uočiti u svim tipografskim i rukopisnim kurzivnim pismima, a ponekad se njihov prelazak može primijetiti i u nekurzivnim pismima. Školsko formalno koso pismo koristimo, također, kada želimo da ono što pišemo bude čitko, uredno i čitljivo svima, ali i kada dio teksta želimo izdvojiti ili drugačije prikazati. Ono se temelji na krutim i statičnim oblicima koji se lako prepoznaju i teško zamjenjuju.

Slika 28. Školsko formalno koso pismo

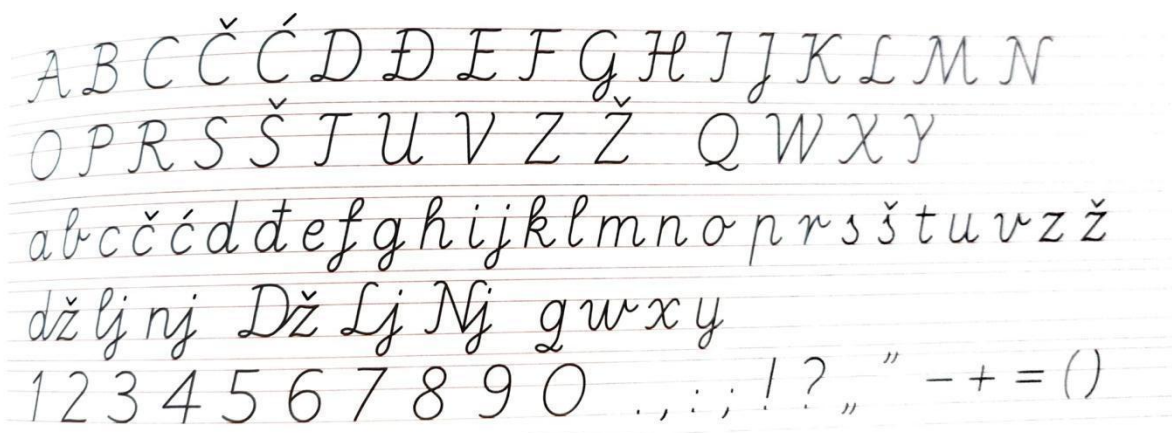
2.6.2. Školsko rukopisno pismo

Rukopisna ili “pisana” slova su nastala mnogo kasnije od formalnih ili “tiskanih” slova. U početku su se ona pojavila kao oblici koji su bili ugravirani u metal, a potom, stoljeće kasnije, se javljaju kao slova koja su bila pisana perom na papiru. Temeljni pečat ovom pismu je dalo graviranje jer je ono zbog svojeg karaktera graverskog dlijeta omogućilo elegantne oblike fluidnih, mekih i povezanih crta. (Bežen, Reberski, 2014) Upravo mekoća, povezanost i izmjenjivanje tankih i debelih crta je očarala ljude zbog čega se počelo tragati za sličnim alatom koji bi isto radio na papiru. Tako je u 18. stoljeću pronađen elastično čelično pero koje se koristilo sve do polovice 20. stoljeća kao osnovno pismo za poučavanje pisanja u svim školama Europe, izuzev Njemačke. Nakon toga, pismo se počelo prilagođavati novim pisaljka koje su omogućavale dugotrajno pisanje koje nije zahtijevalo umakanje u tintu, a da pritom nisu gubile mekoću i elastičnost. Upravo zbog korištenja nalivpera i kemijske olovke, došlo je do gubljenja elegantne izmjene tankih i debelih crta čime je nastala pojednostavljena verzija ovog pisma, ali je ono zadržalo lakoću i brzinu pisanja od svojeg pretka pomoću potpomognute redukcije podizanja pisaljke s papira. Pisana se slova mogu pisati i s manjim podizanjem pisaljke s papira zbog čega su vrlo pogodna za brzo i dugotrajno pisanje. Iz tog razloga se rukopisno pismo i dalje smatra najboljim izborom za poučavanje pisanja. Rukopisna slova temelje se na mekim i zaobljenim oblicima koji se vrlo lako i povezano pišu. Učenici učenjem rukopisnih ili “pisanih” slova izgrađuju svoj vlastiti rukopis koji se definira kao “osobna oznaka svakoga pismenog pojedinca po kojoj se svaki čovjek može prepoznati jednako kao po otiscima prstiju” (Bežen, Reberski, 2014., str. 42.). Školsko rukopisno pismo u školskom sustavu pronalazimo, također, u dva oblika, a to su: školsko rukopisno koso pismo i školsko rukopisno uspravno pismo.

2.6.2.1. Školsko rukopisno koso pismo

Školsko rukopisno koso pismo je temelj za poučavanje pisanja u drugoj etapi učenja. Ova etapa slijedi nakon učenja formalnih slova. Ono je utemeljeno na tradiciji školskih pisama u Hrvatskoj te je očišćeno od svih elemenata individualne stilistike. (Hrvatski pravopis, 2013) U školskom rukopisnom pismu slova se povezuju zbog čega prevladava neprekinut potez što u znatnoj mjeri pogoduje tečnosti i brzini pisanja. Oblik slova rukopisnog kosog pisma prilagođen je pisanju te je dobra osnova za razvoj dobrog individualnog rukopisa. Velika slova ove inačice rukopisnog pisma nisu majuskula, već su

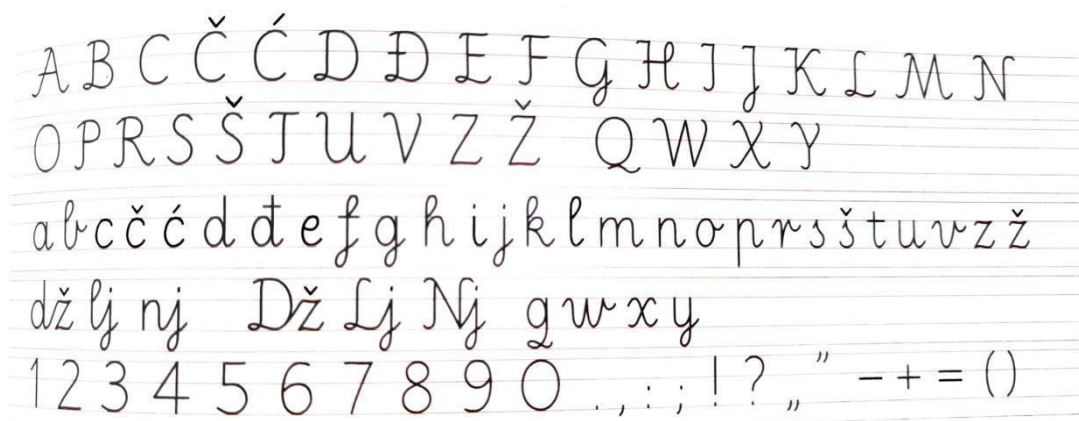
verzal, zbog čega se ne mogu koristiti kao početna slova u minuskulnome tekstu. Ona se, također, ne mogu povezivati s lijeve strane, kao što se ni ne mogu samostalno pisati. “Školskim rukopisnim kosim pismom pišemo najviše jer se njime piše najbrže i najlakše. To je pismo najbolje za zapisivanje, ali i za potpisivanje” (Bežen, Reberski, 2014., str. 118.).

Slika 29. Školsko rukopisno koso pismo

2.6.2.2. Školsko rukopisno uspravno pismo

Druga inačica školskog rukopisnog pisma je školsko rukopisno uspravno pismo. Ono se u odnosu na školsko rukopisno koso pismo razlikuje samo po kutu pod kojim je ono pisano, dok je oblik slova jednak u obje inačice. Ova inačica ima mnoge prednosti za ljevoruke učenike zato što im omogućuje pisanje s manjim kutom nagiba bilježnice. Unatoč tomu, ne treba ga gledati kao pismo za ljevoruke učenike zato što ga, po potrebi i želji, mogu koristiti i desnoruki učenici. Važno je napomenuti kako za ove dvije inačice ne postoje samo dva točno određena kuta pisanja, već su ona oblikovana tako da daju mnogo različitih mogućnosti za pisanje pod različitim kutovima. Prema tome je moguće koristiti sve nagibe bez opasnosti da će doći do deformacije oblika slova.

Slika 30. Školsko rukopisno uspravno pismo

2.7. Poučavanje pisma prema Nastavnom planu i programu

Nastavni plan i program objavljen je 2006. godine te je predstavljao temeljni školski dokument koji je određivao karakter, opseg i dubina nastavnog sadržaja. Donio ga je tadašnji ministar znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske, prof. dr. sc. Dragan Primorac. Počeo se primjenjivati od školske godine 2006./2007., a njime su bili propisani školski predmeti te u kojem razredu i koliko puta tjedno će se oni održavati. On je također donosio i nastavne programe za svaki školski predmet posebno te njegove nastavne teme, cjeline i jedinice. Prema *Nastavnom planu i programu* propisano je kako je početno čitanje i pisanje osobitost 1. razreda te se provodi tijekom cijele školske godine. Prema tome, teme za nastavni predmet hrvatski jezik u 1. razredu osnovne škole su *Početno pisanje tiskanih slova (latinično pismo)* i *Početno pisanje pisanih slova (latinično pismo)*. Učenici su prema ovom dokumentu u prvom polugodištu 1. razreda svladavali pisanje tiskanih slova, a u drugom polugodištu isto razreda pisana slova.

2.8. Poučavanje pisma prema Nacionalnom kurikulumu

Nacionalni kurikulum za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje je polazišni dokument obveznog obrazovanja u Republici Hrvatskoj koji je izdan 2019. godine, a propisuje odgojno-obrazovne ciljeve i ishode koje učenik treba usvojiti u pojedinom razredu osnovne škole. On, također, donosi i razradu ishoda te sadržaje i preporuke za njihovo ostvarivanje. Temelji se na razvojnim odgojno-obrazovnim tendencijama u Europi i svijetu te hrvatskoj obrazovnoj tradiciji i odgojno-obrazovnim dokumentima Republike Hrvatske. Njemu su prethodila tri dokumenta, a to su: Plan razvoja sustava odgoja i obrazovanja 2005. – 2010., Nastavni plan i program za osnovnu školu objavljen 2006. godine te Nacionalni okvirni

kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje objavljen 2011. godine. Njime se u odgojno-obrazovni sustav uvodi fleksibilno planiranje učenja i poučavanja na vremenskim razinama te učiteljima pruža autonomiju prilikom određivanja načina realizacije odgojno-obrazovnih ciljeva i ishoda. Ishodi su zadani prema šiframa od kojih prva kratica određuje kojoj školi je namijenjen (npr. OŠ - osnovna škola). Druga kratica određuje za koji nastavni predmet je on namijenjen (npr. HJ - Hrvatski jezik, MAT - Matematika i slično). Zatim, prvo slovo šifre ishoda određuje kojem predmetnom području on pripada, brojka iza slova određuje za koji razred se taj ishod odnosi te zadnja brojka određuje redni broj ishoda tog razreda u određenom predmetnom području nastavnog predmeta. Prema *Kurikulumu za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj* ishodom OŠ HJ A.1.4. propisano je da učenik piše školskim formalnim pismom slova, riječi i kratke rečenice u skladu s jezičnim razvojem. Navedeni ishod je za nastavni predmet Hrvatski jezik u 1. razredu osnovne škole koji se ostvaruje unutar predmetnog područja A *Hrvatski jezik i komunikacija*. S druge pak strane, poučavanje pisanih slova određeno je ishodom OŠ HJ A.2.4. prema kojem je određeno da učenik piše školskim rukopisnim pismom slova, riječi i kratke rečenice u skladu s jezičnim razvojem. Navedeni ishod je ishod za nastavni predmet Hrvatski jezik u 2. razredu osnovne škole koji se, također, ostvaruje unutar predmetnog područja A *Hrvatski jezik i komunikacija*.

3. Motorika

Postoje tri glavne domene čovjekova razvoja, a to su: fizička, kognitivna i psihosocijalna domena. Promatranjem fizičke domene razvoja čovjeka, vrlo je lako za uočiti kako djeca imaju velik potencijal za stvaranje temeljnih obrazaca kretanja i specijaliziranih motoričkih znanja. Razvoj motoričke kompetencije djeci omogućuje usvajanje socijalnih vještina, kao i kretanje u ranom djetinjstvu. Motorička kompetencija je povezana s morfološkim, fiziološkim i živčanim karakteristikama.

Starc i suradnici (2004.) motoriku definiraju kao sve veću svrhovitu i skladnu sposobnost djece prilikom korištenja vlastitog tijela u svrhu kretanja kroz prostor i baratanje predmetima.

Prema Šalaju (2012.) motorička znanja dijelimo u dvije kategorije. Prvu kategoriju čine fina i gruba motorika. Pojam *fina motorika* definiramo kao sposobnost izvođenja sitnih preciznih pokreta rukom prilikom čega se zadržava dobra koordinacija između prstiju i očiju. Pojam *gruba motorika* podrazumijeva pokrete cijelog tijela ili određenih njegovih segmenata s određenom kontrolom. Drugu kategoriju čine temeljna i specijalizirana motorička znanja u koja ubrajamo elementarne oblike kretanja, odnosno bazična motorička znanja, a dijelimo ih u tri skupine: lokomotorna, nelokomotorna i manipulativna motorička znanja. Lokomotorna znanja podrazumijevaju gibanja tijela prostorom, kao što su hodanje, trčanje, skakutanje, skokovi i galop. Nelokomotorna znanja su ona znanja u koja su uključena kretanja samo jednog dijela tijela, kao što su guranje, povlačenje, sagibanje, pregibanje i rotacija. U manipulativna znanja ubrajamo sva znanja tijekom kojih se objekt pokreće, kao što su bacanje, hvatanje, udarac palicom i slično.

3.1. Grafomotorika

Pisanje je oblik komunikacije, no ono je također i vještina oblikovanja slova, prenošenja misli i ideja. Grafomotoriku definiramo kao sposobnost držanja olovke i pisanja. Ona se razvija od najranije dobi, što je najčešće onda kada dijete samostalno počne koristiti žlicu. Peteh (1999.) navodi kako se u dječjem vrtiću provode vježbe grafomotorike koja najviše dolazi do izražaja u likovnom odgoju. Usprkos tomu, grafomotoričke vježbe mogu se provoditi i kao dijelovi raznih drugih aktivnosti ili samostalno. Također, elemente grafomotorike susrećemo i u manipulativnim aktivnostima kojima se djeca bave, a u kojima se koristi crtež. Neke od njih su: izrezivanje slova iz novina i ilustriranih tjednika; lijepljenje slova; izrada slova iz tijesta, gline, glinamola ili nekog drugog materijala; ispisivanje slova na

perforiranim papirima; bojanje slova; pisanje imena i slova uz pomoć slika slova; opisivanje datih slova i slično. Razvoj grafomotorike započinje od 18 mjeseca djetetova života i traje sve do polaska u školu. Za djetetovo pisanje vrlo je važna razvijenost grafomotorike mišića šake i prstiju zbog čega je iznimno važno je razvijati u predškolskim ustanovama. Rezultati istraživanja koje je 2012. godine proveo Berningen pokazali su da je grafomotorika vrlo važna i za mozak jer se pisanjem aktiviraju dijelovi mozga koji su zadužni za razmišljanje, pamćenje i pohranjivanje informacija.

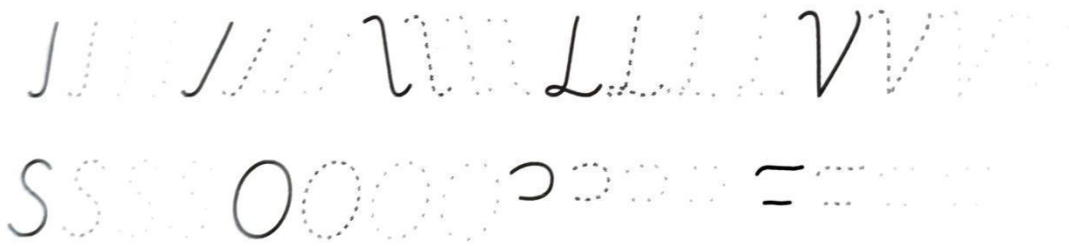
3.2. Grafomotoričke vježbe

Grafomotoričke vježbe čine vježbe u kojima djeca povlače razne vrste crta, kao što su ravne, zakrivljene, otvorene, vijugave, zatvorene, prelomljene, isprekidane i slično. Osim toga, učenici povlačeći po zadanim crtama crtaju strelice, zvjezdice, spirale i ostale oblike, a potom to isto izvode i u slobodnom prostoru. Upravo povlačenjem crta po već zadanom obrascu, učenici stječu osjećaj za prostor u kojem crtaju navedene elemente, a kasnije će im isto poslužiti i za pisanje slova, prvo u crtovlju, a potom i u slobodnom prostoru (Banek, 2021.). Peteh (1999.) navodi kako su učenički pokreti ruke, kojom drži olovku, ugljen, bojicu ili nešto drugo i pritom povlači razne linije, vrlo složena radnja jer su pokreti koje ono izvodi povezani sa živčanim sustavom. Upravo iz tog razloga djeca koja su se s olovkom ili bojicom susrela u ranijoj dobi imaju puno bolju sretnost u držanju i povlačenju linija olovkom, bojicom ili nekim drugim sredstvom nego kod djece koja su se s istim susrela u kasnijoj dobi.

Čudina-Obradović (2004.) navodi pet osnovnih metoda stjecanja grafomotoričkih vještina pisanja za djecu koja imaju grafomotorne poteškoće. Prva metoda je motoričko oponašanje prilikom koje učitelj pokazuje kako se određeno slovo piše, a potom djeca oponašaju njegove kretnje. Druga metoda je metoda korištenja vizualnog uporišta. Učenici prilikom korištenja ove metode pred sobom imaju slovo koje je označeno strelicama i brojevima prema kojem učenici vide smjer pisanja slova te prema predlošku izvode radnje, tj. pišu slovo. Treća metoda je dosjećanje prilikom koje djeca pogledaju napisano slovo, pokriju ga nečime te reproduciraju prema sjećanju. Četvrta metoda je kombinirana metoda upotrebe vizualnog uporišta i dosjećanja, dok je posljednja, peta metoda kopiranje. Prema njoj učenici kopiraju slova bez upotrebe vizualnog uporišta i bez motoričkog oponašanja. Prilikom korištenja svake od ovih metoda vrlo je važno prije početka i za vrijeme reproduciranja učenicima glasno imenovati slovo, a najbolje rezultate je pokazala četvrta metoda kada se govori o glavnim sastavnicama grafomotornih vježbi. Učenici koji su koristili ovu metodu

pokazali su najbolje rezultate u vještinama pamćenja oblika, pamćenja smjera pokreta, odnosno motoričkog plana te dosjećanja, odnosno prizivanja zapamćenog oblika iz dugoročnog pamćenja. Ovom metodom se postiglo najbolje učenje mehaničke vještine pisanje uz istodobno poboljšavanje sposobnosti sastavljanja cjelovitog teksta.

Bežen i Reberski (2014.) osnovne grafomotoričke vježbe dijele na vježbe oponašanja elemenata slova, vježbe oponašanja slova, vježbe ponavljanja i ritmičke vježbe. Prilikom pisanja velikih slova počinje se vježbama oponašanja elemenata koji čine slova. Ove vježbe su vrlo bitne na početku zato što se njima usmjerava pažnja na oblik slova, a ne samo na njihovo dekodiranje. “Proces dekodiranja slova je, naravno, ključni element za učenje čitanja, no on skreće pozornost s oblika na značenje slova” (Bežen, Reberski, 2014., str. 80.). Ova faza je važna za prepoznavanje i reproduciranje slova zbog čega je bitno prvo prijeći ovu fazu kako bi se postiglo ravnomjerno svladavanje dekodiranje i reproduciranje slova. Zbog toga je važno provoditi ove vježbe s formalnim, ali i s rukopisnim slovima.

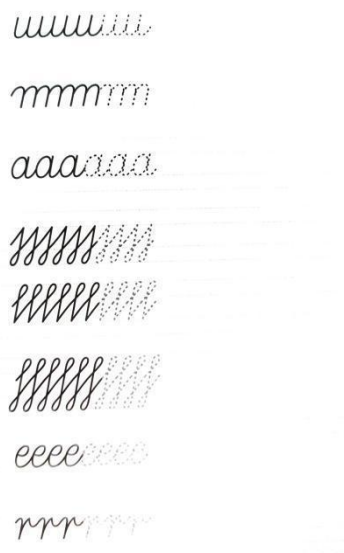
Slika 31. Vježbe oponašanja elemenata slova

Prilikom provođenja ovih vježbi, važno je naglasiti da se vježbaju samo tipični gradbeni elementi jer bi se vježbanje svih elemenata odrazilo na pojavu nepoželjnog zamora što bi rezultiralo odbojnost prema tim vježbama, kao i manjak rezultata. Bežen i Reberski preporučuju metodu korištenja istočkanih crta slova i njihovim postupnim nestajanjem jer se na taj način usmjerava pozornost učenika na čitkost i ujednačenost oblika slova. Ove vježbe su iznimno korisne za pravilno izvođenje grafomotoričkih vježbi i povlačenje ispravnih pomoćnih linija te ih je potrebno postupno uklanjati kako učenici ne bi postali o njima ovisni. Prilikom pisanja kosih pisama vrlo su važne kose pomoćne crte te su one puno važnije od okomitih pomoćnih crta koje se koriste prilikom pisanja uspravnih pisama. Njihova važnost je u tome što se njima vježba i uravnoteženost slovnih oblika, kao i konstantna kontrola ujednačenog kuta pisanja slova.

Slika 32. Vježbe oponašanja slova

Vježbe ponavljanja i ritmičke vježbe je vrlo važno provoditi za poučavanje pisanja malih slova jer se vježbama ponavljanja usmjerava pozornost na oponašanje slovnih oblika kao i kod velikih slova s neprestanim ponavljanjem. Prilikom pisanja formalnih malih slova ovo je osnovna grafomotorička vježba, dok se prilikom pisanja malih rukopisnih slova treba više pažnje posvetiti ritmičkim vježbama. One su identične vježbama ponavljanja, a glavna razlika je što ritmičke vježbe imaju cilj i način izvedbe usko povezan uz kultiviranje ritmičkog kretanja ruke, dok je cilj vježbi ponavljanja neprestano oponašanje istih oblika.

Slika 33. Ritmičke vježbe

Provođenje ritmičkih vježbi je ključno za usvajanje dobre grafomotorike prilikom kojeg je važno uklanjanje pisanja po istočkanim obrascima te prepuštanje pisanju ritmičkim kretnjama ruke. Ritmičke vježbe se provode nakon savladavanja formalnih slova, a njima se

ponovno učenička pažnja usmjerava na oblik slova, a ne samo na njihovo značenje. Važnost ritmičkih vježbi je u tome što se njima vježba ujednačen slovni ritam i redni rukopis.

4. **Zaključak**

Rukopisno pismo ima značajnu ulogu u razvoju grafomotorike kod djece, uključuje finu motoriku, kontrolu mišića, koordinaciju očiju i ruke te percepciju prostora. Pisanje pisanih slova od učenika zahtjeva precizne pokrete prstiju, šake i zglobova zbog čega dolazi do razvoja fine motorike i kontrole pokreta. Osim toga, učenici pisanjem pisanih slova vježbaju percepciju prostora jer prilikom pisanja trebaju paziti na pozicioniranje slova unutar prostora predviđenog za pisanje. Također, trebaju razumjeti i odnos između veličine, oblika i prostora kako bi pravilno oblikovala slova. U današnje doba velikog napretka tehnologije, učenici sve češće posežu za ekranima i tiskanim slovima kojima su okruženi. Tiskana slova učenici mogu pronaći u udžbenicima, reklamama, novinama, tipkovnicama i tako dalje. Upravo razvoj informatičke tehnologije znatno utječe na pisanje pisanih slova jer dolazi do napuštanja te vještine. Ovaj fenomen već se pojavio u SAD-u gdje većina tamošnjih roditelja smatra da je pisanje gubitak vremena. Osim toga, učenici se većinom srame svog rukopisa što je posljedica sve veće upotrebe računala, a time se smanjuje i razvoj grafomotorike. Svi težimo lakšem i bržem zapisivanju što nam je omogućeno tipkovnicama, no pisanje rukom je potpuno drugačije od toga. Ono zahtjeva oblikovanje slova dok na tipkovnici nam se samo pruža mogućnost odabira istih. Iako razvojem tehnologije se napušta pisanje rukom, ono ipak još uvijek ima značajnu ulogu u dječjem razvoju. Sve vještine koje ono omogućuje su ključne kako bi učenici uspješno pisali i crtali, ali i kako bi njihov kognitivni razvoj bio bolji. Istraživanja su pokazala da učenici koji nemaju grafomotoričkih poteškoća su uspješniji, ne samo u kvaliteti rukopisa i količini proizvedenog teksta, već i u kvaliteti napisanog. Možemo zaključiti da u svijetu digitalizacije gotovo svih dijelova čovjekova života, jednu, vrlo lijepu i gotovo zanemarenu vještinu ne bismo trebali digitalizirati, a to je pisanje.

Literatura

Banek, Lj. (2021.) Grafomotoralica: vježbenica za poticanje razvoja grafomotorike za predškolce i prvoškolce. Zagreb: Alfa.

Baranović, B. (2006.) Nacionalni kurikulum za obvezno obrazovanje u Hrvatskoj: različite perspektive. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

Batagelj, V. (2022.) Međugeneracijsko dopisivanje. *Varaždinski učitelj - digitalni stručni časopis za odgoj i obrazovanje*, 5 (10), str. 1 - 9.

Bežen, A. (2002.) Metodčki pristup početnom čitanju i pisanju na hrvatskom jeziku: priručnik za učiteljice/učitelje uz početnicu "Prvi koraci". Zagreb: Profil International.

Bežen, A. i Kolar Billege, M. (2008.) Zastupljenost pisanih i tiskanih slova u rukopisnim tekstovima učenika osnovne škole. U *Rano učenje hrvatskoga jezika 2* (str. 436 - 449). Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Bežen, A., Reberski, S. (2014.) Početno pisanje na hrvatskome jeziku. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Brčić, D. (2016.) Pismo, povijesni prikaz. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Budinski, V. (2019.) Početno čitanje i pisanje na hrvatskome jeziku. Zagreb: Profil Klett.

Čudina-Obradović, M. (2004.) Kad kraljevna piše kraljeviću. Zagreb: Pučko otvoreno učilište Korak po korak.

Hrvatski pravopis. (2013.) Čakovec: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Kurikulum za nastavni predmet Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj 2019. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.

Mendeš, B. (2009.) Metodčke sastavnice početne nastave hrvatskoga jezika. Split.

Nacionalni kurikulum Republike Hrvatske za osnovnoškolski odgoj i obrazovanje 2019. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.

Nastavni plan i program za osnovnu školu 2006. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa.

Peteh, M. (1999.) Svako slovo nešto novo. Zagreb: Alinea.

Pongračić, L. (2016.) Diferencirano poučavanje u nastavi slovopisa - diplomski rad. Zagreb: Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Rosandić, D. (2002.) Od slova i teksta do metateksta. Zagreb: Profil.

Roso, M. (2018.) Razvoj fine motorike kao preduvjet za početno pisanje - diplomski rad. Zagreb: Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Starc, B., Čudina Obradović, M., Pleša, A., Profaca, B., Letica, M. (2004.) Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi. Zagreb: Golden marketing.

Vasta, R., Haith, M. M., Miller, S. A. (2005.) Dječja psihologija. Jastrebarsko: Slap.

Visinko, K. (2010.) Jezično izražavanje u nastavi hrvatskoga jezika: Pisanje. Zagreb: Školska knjiga.

www.artrea.com.hr. Što je grafomotorika? (pristupljeno 2.6.2023.)

www.croatia.hr. Povijest hrvatskoga jezika - hrvatska pisma (pristupljeno 25.5.2023.)

www.skole.hr. Treba li učenike poticati na (ruko)pisanje? (pristupljeno 15.4.2023.)

Popis slika

Slika 1. Petroglifi iz Mas d'Azila, 25 000 g. pr. Kr.	4
Slika 2. Nsibidi pismo	5
Slika 3. Piktogrami iz kojih su se razvili neki znakovi klinastog pisma	6
Slika 4. Razvoj klinastog pisma	7
Slika 5. Hetitski hijeroglifi	8
Slika 6. Egipatski hijeroglifi	10
Slika 7. Kamen iz Rosette	11
Slika 8. Lijevo sinajsko pismo i semitski alfabet, desno stari grčki i italički	12
Slika 9. Behistunski natpis	13
Slika 10. Grčki alfabet iz IV. stoljeća	14
Slika 11. Grčki alfabet danas	16
Slika 12. Etrurski alfabet	16
Slika 13. Rimska uncijala, majuskula	20
Slika 14. Merovingika	22
Slika 15. Vizigotica	23
Slika 16. Knjiška ornamentika vizigotice	24
Slika 17. Scriptura carolina	25
Slika 18. Langobardika	27
Slika 19. Benventana	28
Slika 20. Papinska kurijala	29
Slika 21. Gotičko pismo	31
Slika 22. Humanistika	32
Slika 23. Obla glagoljica	36
Slika 24. Uglata glagoljica	37
Slika 25. Ćirilica	39
Slika 26. Bosančica	40
Slika 27. Školsko formalno uspravno pismo	46
Slika 28. Školsko formalno koso pismo	46
Slika 29. Školsko rukopisno koso pismo	48
Slika 30. Školsko rukopisno uspravno pismo	48
Slika 31. Vježbe oponašanja elemenata slova	53
Slika 32. Vježbe oponašanja slova	54
Slika 33. Ritmičke vježbe	54

Izjava o izvornosti diplomskog rada

Izjavljujem da je moj diplomski rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

(vlastoručni potpis studenta)